

3. Külade kirjeldused

3.1. Vilsandi küla

3.1.1. Asustuse kujunemise ajalugu

Vilsandi küla asub tänapäeval Kihelkonna vallas ning on ajalooliselt kuulunud nii Kihelkonna kui ka Lümenda valda. Esimene hoonestus pärineb vähemalt 17. sajandist, kui rootsiaegsel kaardil on kujutatud heinamaade valvuri maja tänase

Tolli taluõuel. 1703. a asus heinamaade valvuriks hukkunud laevaga saarele sattunud laevnik Johann Doll koos abikaasaga. 1752. a vabastati lesknaine Berta Doll pärisorjusest ja edaspidi on tegemist olnud vabade talunikega.

Joonis 10. Vilsandi kaart umbes 1690. aastast ja väljavõte sellest. Heinamaade valvuri maja, ainus maja saarel, on näidatud numbriga üks. Kalurihütte ei ole tõenäoliselt näidatud. EAA, f 308, n 2, s 30, l 1k.

Samast 1690. a kaardist on ka 1772. aastal ümberjoonestatud koopia, millel on tänapäeva kirjaga harjunule tunduvalt loetavamad tekstid. Sellel kaardil on märgitud, et 1695. aasta Christian Hansteni joonestatud kaardi koopias on valmistanud Olof Bergenson. Kaardi rootsikeelsest tekstist võib lugeda, et nii Suur kui ka Väike Vilsandi on jaotatud erinevate mõisate ja mõisatalupoegade vahel järgmiselt (vt allpool olevat joonist):

- 1 – Vilsandi heinamaade valvuri Hansu oma,
- A – kasutab Lümada mõis,
- B – kuulub Karala mõisa alla,
- C – peab enda omaks Kihelkonna kirikumõis,
- D – peab enda omaks Cornet Toll,
- E – kaks vaidlusalust heinamaad, mida kasutab Cornet Toll,
- F – Lümada mõisa kupja oma,
- G – kuulub Paju mõisa talumeestele Allaso Jurgenile, Hanso Janile ja Kolle Michelile,
- H – kasutavad Lümada mõisa talumehed Soo Hans, Roeste Hinn, Roeste Matts, Roeste

Mihe Adam, Roeste Micko Laur ja Kangor Willum,

I – Paju mõisa oma,

K – Paju mõisa kupja oma (hilisematel kaartidel märgitud kui *Kubia Maa*),

L – Paju mõisa talumeeste Kortse Tofferi ja Oijo Hansu oma,

M – Paju mõisa talumeeste Heijo Tõnni, Herma Lattse Mattsi, Sarabick Tofferi ja Tido Mattsi oma,

N – kasutab Paju mõisa talupoeg Millesse Simo ja maksab selle eest mõisale.

Lisaks on saare keskel olev männimets märgitud eraldi alana.

Kaardilt välja jääv Vesiloo saar oli hilisemate kaartide⁴⁷ järgi Tagamõisa Undva küla talumeeste kasutada. Samuti jaotati Väike Vilsandi, mis antud kaardil on täielikult Paju mõisa omanduses, hiljem Loona ja Paju mõisa vahel.

Joonis 11. Vilsandi 1695. aasta originaalkaardi 1772. aastal joonestatud koopia töötlus. Heinamaade valvuri maja ja selle juurde kuuluv maa on näidatud numbriga 1. Teised maaomanikud ja -kasutajad on näidatud tähtedega A-st N-ini (selgitust vaata eelnevast tekstist). EAA, f 2072, n 3, s 426c, l 20k.

1787. aastal asutatakse Vilsandi piirivalvekordon, mis asus tänase Sigusi talu külateest lõunasse jääval lahustükil (katastriüksusetunnusega 30101:003:0512).

Maa-ameti pärandkultuuri kaardirakenduse⁴⁸ andmetel asus Tongri kordon Kulpri mäel, tänasel Suurearu katastriüksusel

⁴⁷ EAA, f 3724, n 5, s 2219, l 1k (1849. a) ja EAA, f 3724, n 5, s 2220, l 2k (1870. a).

⁴⁸ <http://xgis.maaamet.ee/xGIS/XGIS>.

(30101:003:0912), mille puhul on tegemist hilisema, 19. saj rajatud kordoni asukohaga.

Relvastatud piirivalve leppemärk on ka Ludwig August Mellini esmakordselt 1793. a väljaantud kaardil (hiljem ka 1798. a), kus lisaks kujutatakse Suure Vilsandi saarel tinglikult kuut majapidamist, Väikesel Vilsandil mitte ühtegi. See ei tundu täpne – Suurel Vilsandil peaks olema kolm ja Väikesel Vilsandil üks talu.

Enne 1796. a asus Suure Vilsandi saare Laido-nimelisele kohale perekond Karala mõisast, kes 1826. aastast kandis perekonnanime Mender ning koht tänapäeval nime Mändre. Tegemist on Suure Vilsandi teise taluga, mis on nähtav 18. saj lõpu kaartidel. Väikesel Vilsandil oli esimeseks taluks Küti, tänapäeval Vana-Küti katastriüksusel, mis on samuti olemas juba 18. saj kui Väikese Vilsandi heinamaade vahi koht.

Joonis 12. Väljavõte L. A. Mellini 1793. a väljaantud atlase Saaremaa kaardist. Vilsandi saarel on näidatud vähemalt viis talumajapidamist. EAA, f 854, n 4, s 470, l 8k.

1796. a Vilsandi kaartidel⁴⁹ on täna Tolli (kaardil *Filsand gesinde*) katastriüksusel näha nii praegune elamu kui ka kivist majandushoone tänases asukohas (seda näitab ajalooliste kaartide asetamine tänasele kaardile). Lisaks on näha keldrid, tuulik Lümada mõisa maal ja neljas Tolli taluhoone elamust lõunas. Tolli talu piir on esitatud sarnaselt mõisapiiridega punase joonega, mis viitab asjaolule, et talu ei kuulunud ühelegi mõisale.

Lisaks Tolli talule on Suure Vilsandi saarel Lümada mõisa maal näha kahte suuremat hoonet täna Sooni katastriüksusel ja küüni saare idaosas, Mändre talu Karala mõisa maal, hoonet täna Kõrtsi katastriüksusel ja kahte kalurionni põhjakaldal ning ühte lõunakaldal, Kihelkonna pastoraadi maal kahte väikest piirivalvekordoni hoonet⁵⁰ täna Sigusi lõunapoolsel katastriüksusel kunagise Veneküla tuuliku lähistel.

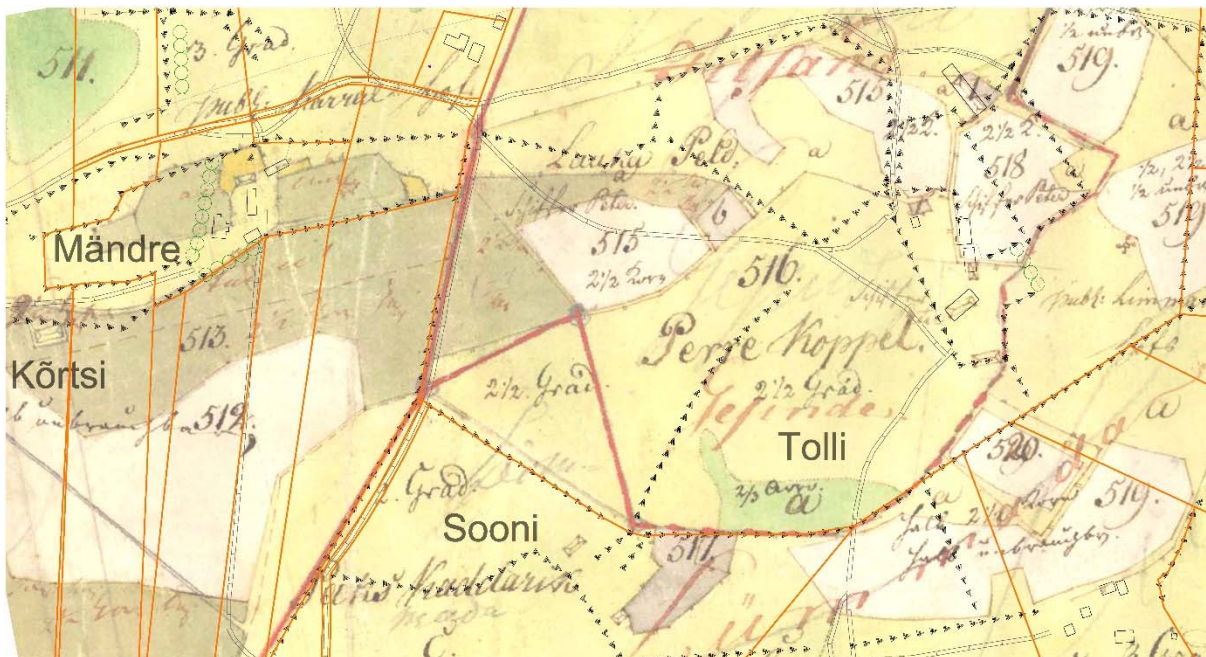
⁴⁹ Suur Vilsandi EAA, f 2072, n 3, s 68, l 1, Väike Vilsandi EAA, f 2072, n 3, s 67, l 1 ja Väike Vilsandi EAA, f 2072, n 3, s 96, l 1.

⁵⁰ Nimetatud 1800. a Suure Vilsandi kaardil EAA, f 2072, n 3, s 61dd, l 1.

Veel nähtub kaardilt, et tänane kiviaiaga ümbritsetud Kadarikupõld on enam kui 200 aastat püsinud samades piirides.

Kaardil on ka tuletorn koos kolme hoonega, mis aga on hilisem lisandus.

Joonis 13. Väljavõte Suure Vilsandi 1796. a kaardist asetatuna tänapäevasele kaardile (1) hoonete (musta ääristusega riskülikud), (2) katastripiiride (ruuged jooned), (3) nelja katastriüksuse nimega, (4) kiviaedade (kolmnurkadega joon) ja (5) teedega (topeltjoon). Tänapäevane Tolli talu on näidatud kui iseseisev maaüksus nimega *Filsand Gesinde*, mille piirid on mõnevõrra väiksemad võrreldes tänapäevastega. EAA, f 2072, n 3, s 68, l 1k.

1796. a Väikese Vilsandi kaardidel on näha talu praeguse Vana-Küti asukohas, osaliselt sellest loodes Küti katastriüksusel, teisel pool praegust Panganukile viivat teed. Talu sai Maa-

ameti pärandkultuuri kaardirakenduse järgi oma nime Loonalt pärit Mihkel Küti, kõrtsitalu rentniku järgi. Kaardil on näha, et tee ise järgib suures osas 18. saj lõpu trassi.

Joonis 14. Väljavõte Väikese Vilsandi 1796. a kaardist asetatuna tänapäevasele kaardile (1) hoonete (musta ääristusega riskülikud), (2) katastripiiride (ruuged jooned), (3) kolme katastriüksuse nimega, (4) kiviaedade (kolmnurkadega joon) ja (5) teedega (topeltjoon). Hoonestust on kaardil näidatud vaid Küti talu asukohas. EAA, f 2072, n 3, s 67, l 1k.

Lisaks on kaartidel näidatud juba 17. saj pärinevad piirid Paju mõisa talupoegade kasutada olevate maatükkide kohta saare loode- ja kirdenurgas ning lõunaosas (sh *Kubia Maa*). Kirdenurgas, mida enne kasutas *Oijo Hans*, on nüüd kirjas lihtsalt *Ojo Maa*.

Teisele samale aluskaardile joonistatud Väikese Vilsandi kaardile⁵¹ on kantud andmed, et Väikese Vilsandi läänepoolne osa koos Küti taluga on Paju mõisalt üle antud Loona mõisale. Üleandmise aega ei ole kaardil täpsustatud, kuid Maa-ameti pärandkultuuri kaardirakenduse andmetel võis see toimuda nii hilja kui 1879.

Kahe mõisamaa vaheline piir on näidatud mõlemal kaardil. Kalurimaju ja heinaküüne ei ole Väikese Vilsandi kaartidel näidatud peale ühe väikehoone lõunaosas (vt Joonis 11, ala M) Paju mõisa Kurevere küla kasutada oleval alal.

Veel on Väikese Vilsandi kaartidele märgitud, et Noogimaa laid kuulub Paju mõisale, tänase Kalarahu põhjaosa Loona mõisale ja lõunaosa, Käkimaa Kuusnõmme mõisale.

1799. a Loona mõisa maade kaardil⁵² on läänepoolne osa Väikese Vilsandi saarest koos mõningate laidudega Vilsandi ja Saaremaa vahel näidatud kuuluvana Loona mõisale. Seega toimus poole Väikese Vilsandi saare üleminek Paju mõisa käest Loona mõisa kätte tõenäoliselt hoopis vahemikul 1796-99. Väikesel Vilsandil on tinglikult tähistatud ka Küti talu olemasolu koos põldudega. Paju mõisale jäid seevastu vaid heinamaad, mille üle valvamiseks tuli hiljem rajada uus heinavahi koht, tulevane Saare-Jaagu talu.

19. saj on tänane Vilsandi tõeliselt killustunud küla, kui saarel omab maad 6 erinevat mõisat –

Suurel Vilsandil Kihelkonna pastoraat, Karala ja Lümada mõis, Väikesel Vilsandil Paju ja Loona mõis ning Vesiloo saarel Tagamõis.

Umbes aastasse 1800. dateeritud kaardil⁵³ on Vilsandi saartel märgitud ära piirivalvekordon ja tänane Tolli talu (nime all *Filsand Gesinde*). Lisaks on tinglikult tähistatud Tolli talu hooneid, samuti tuuleveski ja hooned tänasel Sooni katastriüksusel. Tinglikult on tähistatud kolm hoonet Suure Vilsandi idaosas, üks Väikese Vilsandi lõuna- ja üks idaosas. Mändre ega Vana-Küti talu ei ole näidatud, mis lubab oletada, et kaardil on kujutatud 18. saj teise poole olukord vahemikus 1787-93.

Musta katkendjoonega on näidatud maakasutuse piirid sarnaselt 17. saj lõpus olnud jaotusega.

Punasega on kaardil märgitud aga mõnevõrra hilisemad kasutuspiirid, sh on Väike Vilsandi lääneosa näidatud kuuluvana Loona mõisale ja Suure Vilsandi idatipp Tolli talule (kannab ka tänavapäeval katastrinime Tolli). Samuti on võrreldes sajanditagusega suurenenud Tolli talu maad taluülest põhjasuunas samas kui Karala mõisale ja Kihelkonna pastoraadile kuulunud maade vahel asunud *Cornet* Tolli poolt endale kuuluvaks peetud tükk on jaotatud naabrite vahel (maatükk D 1695/1772. a kaardil). Selle piiri põhjapoolne piirikivi on Maa-ameti pärandkultuuri kaardirakenduse järgi siiani säilinud.

Sarnane piiride jaotus on ka teisel u 1800. a säilinud kaardil⁵⁴, kus aga hoonestusest on selgelt olemas Küti, ebaselgelt Tolli ja selgelt tuuleveski Tolli talust idas, lisaks väikehoone Suure Vilsandi idaosas ja üks põhjaosas.

⁵¹ EAA, f 2072, n 3, s 96, l 1.

⁵² EAA, f 2072, n 3, s 91, l 1k.

⁵³ EAA, f 2072, n 3, s 61dd, l 1k.

⁵⁴ EAA, f 2072, n 3, s 72, l 1k.

Joonis 15. Väljavõte Suure Vilsandi u 1800. a kaardist, millel on näha nii tänane Tolli talu (Filsand Gesinde) koos Kadarikupõlluga talust põhjas, tuulik talust idas, aga ka nt Vikati (Wickarte) kohanime lõunas. EAA, f 2072, n 3, s 72, l 1k.

Samuti 1800. a dateeritud Loona mõisa maade kaardidel⁵⁵ on aga Küti talu asukohas näidatud

hooned Väikses Vilsandi Kadariku põllust (Kaddaricko Peld) otse idas.

Joonis 16. Väljavõte Väikese Vilsandi 1800. a kaardist asetatuna tänapäevasele kaardile (1) hoonete (musta ääristusega riskülikud), (2) katastripiiride (ruuged jooned), (3) kolme katastriüksuse nimega, (4) kiviaedade (kolmnurkadega joon) ja (5) teedega (topeltjoon). Kaardil on näha Küti talu hooned tänaastest hoonetest loodes. EAA, f 2072, n 3, s 93, l 1k.

⁵⁵ EAA, f 2072, n 3, s 70, l 1k ja EAA, f 2072, n 3, s 93, l 1k.

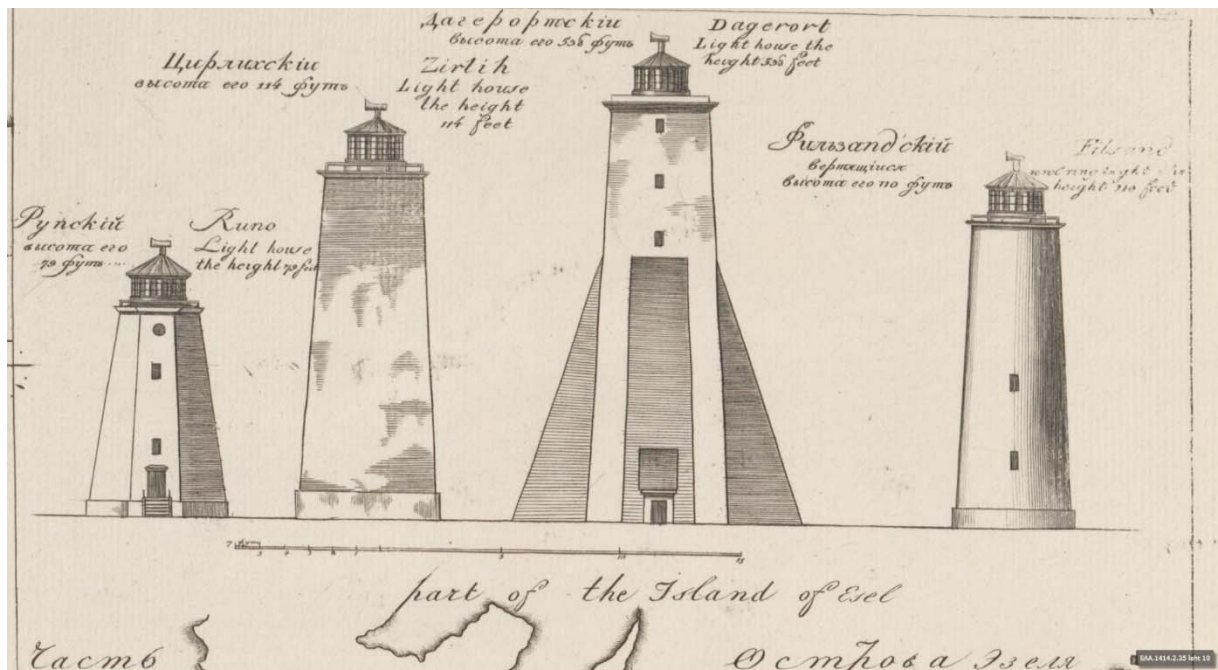

Küti talu on näha ka 1801. a Paju mõisa maade kaardil⁵⁶, mis on sarnane eelnevate kaartidega. Kohanimedest on Väikesel Vilsandil ära toodud näiteks Orjassaare mägi (*Orrisare Meggi*), Orjassaare põld (*Orrisare Peld*), Kadariku põld (*Kaddaricko Peld*), Panga ots (*Panga Otz*), Ojo maa, Kubjamaa ja Kurevere mägi (*Kureferre Megi*).

1803. a Saaremaa kaardile⁵⁷ on märgitud vaid kordon ja Tolli talu – puuduvad nii Küti kui ka Mändre.

1806-09 ehitati Vilsandi lääneossa tuletorn. Algul, 1803. a andis *Vene Admiraliteedi Departemang* korralduse ehitada tuletorn Vilsandist lääne pool asuvalle Loonalaiale, kuid seda otsust muudeti Loonalaial asustuse puudumise ja ebasobiva geoloogia tõttu. Vilsandi tuletorn on Saaremaal säilinud tuletornidest vanim.

Vilsandi tuletorn on teiste piirkonna tuletornidega ära toodud 1823. a kaartidel⁵⁸, mis on osa Soome lahe atlasest.

Joonis 17. Väljavõte Saaremaa lõunaosa 1823. a vene- ja ingliskeelsest kaardist, millel on mh näidatud nelja tuletorni – Ruhnu (*Runo*), Sõrve (*Zirlüh*), Kõpu (*Dagerort*) ja Vilsandi (*Filsand*). Soome lahe atlas, EAA, f 1414, n 2, s 35, l 10k.

Vilsandi tuletorn, kordon ja Tolli talu on näidatud 1823. aastasse dateeritud Läti arhiivi kaardil⁵⁹. Kaart kajastab ka teisi kohanimedid – nii mõisaid, külasid, hajatalusid, saari kui ka poolsaari. Mõisatest on näidatud Vilsandi Rahvuspargis maad omanud Tagamõisa, Paju, Rootsiküla, Kihelkonna pastoraadi,

Kuusnõmme, Loona, Atla, Karala ja Lümända. Hilisem karjamõis Oju on näidatud hajataluna ja vahepeal eraldi mõisana arvel olnud Kõruse on näidatud külana.

⁵⁶ EAA, f 2072, n 3, s 70, l 1k ja EAA, f 2072, n 3, s 76, l 1k.

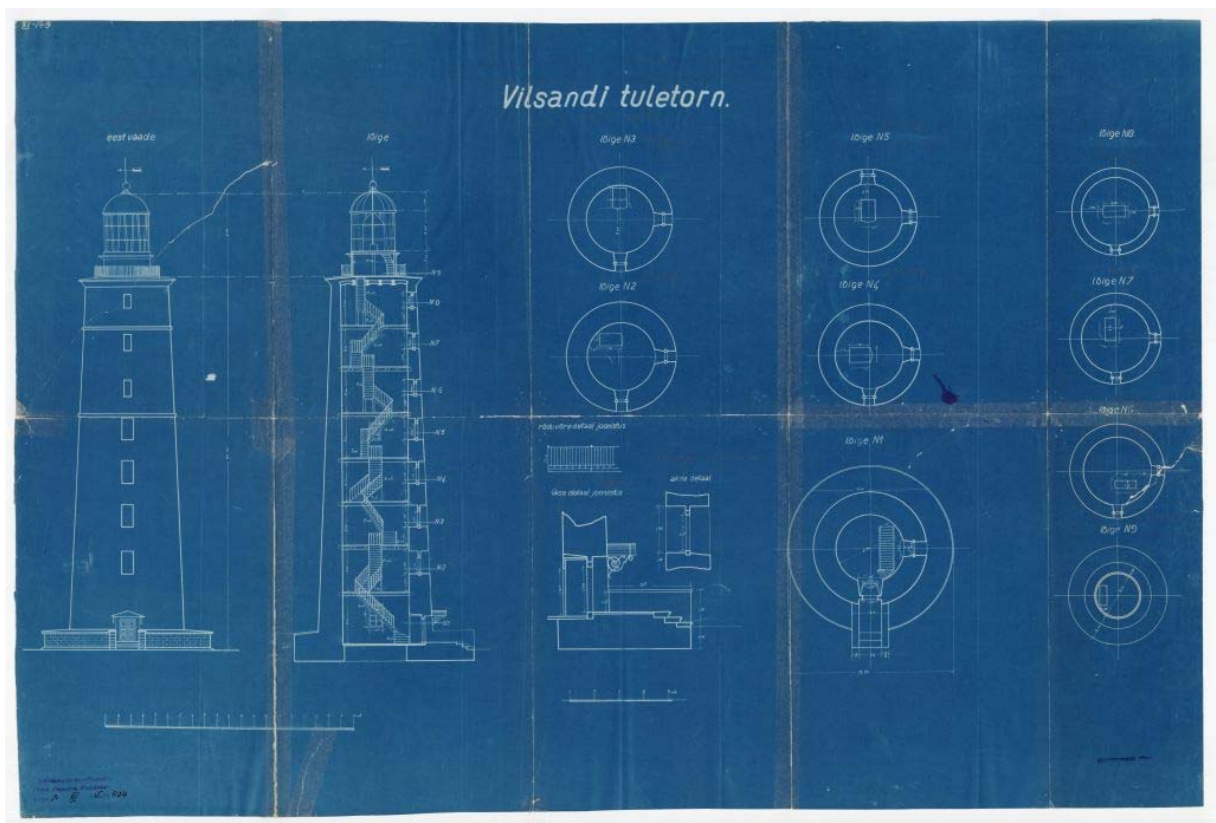
⁵⁷ EAA, f 3724, n 5, s 1998, l 1k.

⁵⁸ EAA, f 1414, n 2, s 35, l 9k ja EAA, f 1414, n 2, s 35, l 10k.

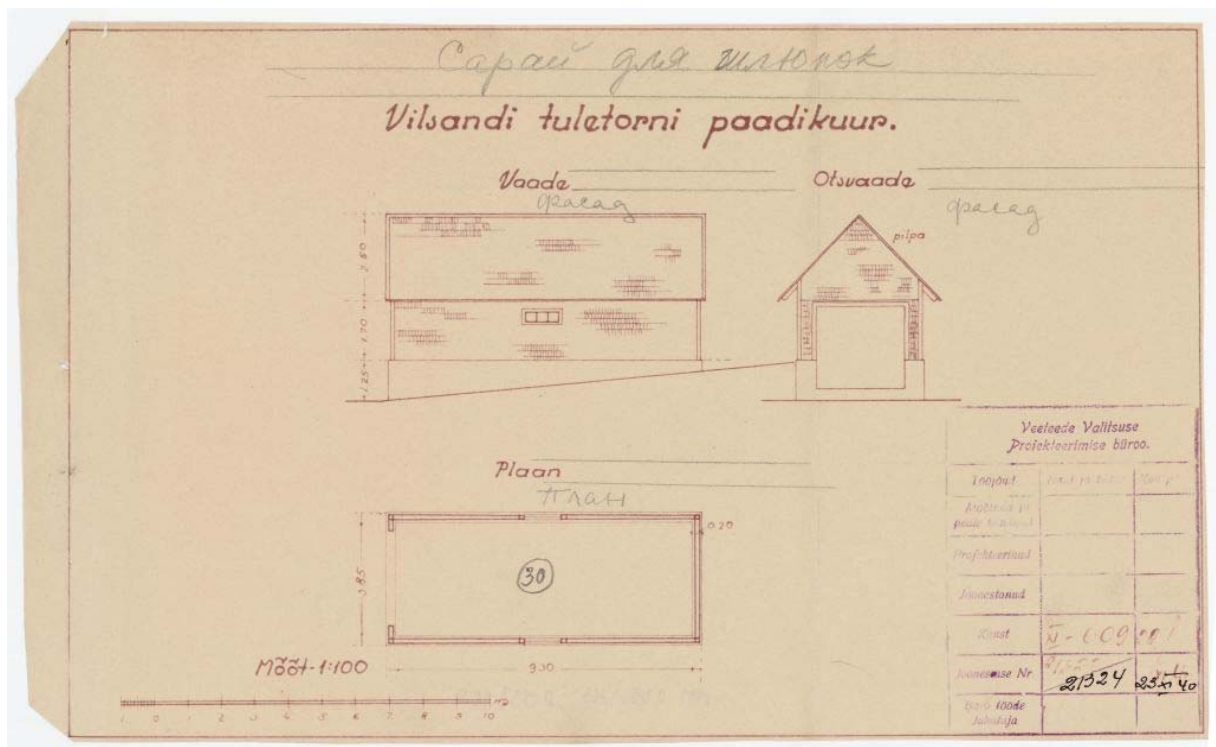
⁵⁹ LVVA, f 6828, n 4, s 342, l 1k.

Joonis 20. Väljavõte Vilsandi tule torni ülesmõõtmisjoonistest 1925. aastast, kui täiustati tule torni valgussüsteemi. Eesti Meremuuseum 2396:161 D 537:161.

Joonis 21. Vilsandi tule torni paadikuuri ülesmõõtmisjoonis 1910. aastast. Eesti Meremuuseum 2396:168 D 537:168.

1834. a Karala mõisa maade kaardil⁶¹ ei ole Vilsandil tänases Mändre talu asukohas millegipärast märgitud muud kui põld. Raske öelda, kas tegemist on eksitusega või näidatud vanemat olukorda kui aastaarv ütleb.

1849. a Tagamõisa mõisamaade kaardil⁶² on muude mõisale alluvate maade hulgas näidatud Vesiloo saart Vilsandi põhjarannikul, mille juurde on märgitud, et see kuulub Undva külale – *Zu Hundwa Dorf gehörig*. Sama kinnitab 1871. a kaart⁶³.

Joonis 22. Väljavõte Karala mõisa maade 1834. a kaardist. Täna Mändre talu asukohas on näidatud põld, tänase Tolti talu kohta on kirjas, et see kuulub Lümada mõisale. EAA, f 2072, n 3, s 85, l 1k.

1853. a Lümada mõisa maade kaardil⁶⁴ on näidatud nii Tolti talu (kui *Gesinde Fielsand*) kui ka Lümada mõisale kuulunud talu (kui *Hoflage Fielsand*). Lisaks nimetatutele on näha majandushoone tänasel Välja katastriüksusel, tänastest hoonetest põhjas ning heinaküün tänasel Saaremetša katastriüksusel Tolti talust idas.

Kaardilt on veel näha, et tänane tee, mis suundub Tolti talust ida suunas, on oma ajaloolises asukohas, kuid läänepoolse suunduva tee koridor on uuem. Suur Vilsandi ja Väike Vilsandi on esmakordselt näidatud omavahel maismaaga ühendatuna.

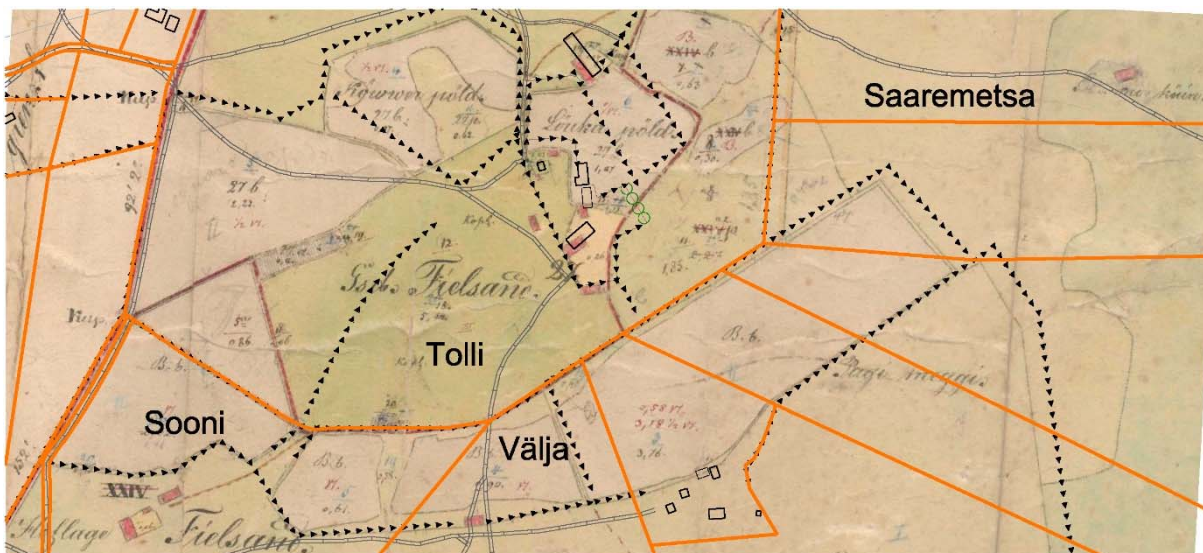
⁶¹ EAA, f 2072, n 3, s 85, l 1k.

⁶² EAA, f 3724, n 5, s 2219, l 1k.

⁶³ EAA, f 3724, n 5, s 2220, l 2k.

⁶⁴ EAA, f 3724, n 5, s 2208, l 1k.

Joonis 23. Väljavõte Lümada mõisa maade 1853. a kaardist asetatuna tänapäevasele kaardile (1) hoonete (musta ääristusega riskülid), (2) katastripiiride (ruuged jooned), (3) nelja katastriüksuse nimega, (4) kiviaedade (kolmnurkadega joon) ja (5) teedega (topeltjoon). Tänapäevase Tolli talu asukohas on näidatud *Gesinde Fielsand*, Sooni katastriüksusel *Hoflage Fielsand* (Vilsandi karjamõis) ning väiksemad hooned Välja ja Saaremetssa katastriüksusel. EAA, f 3724, n 5, s 2208, l 1k.

Vene suuremõõtkavalisel kolmeverstalisel kaardil⁶⁵ perioodist 1855-57 on Vilsandi näidatud samuti ühe saarena. Suurel Vilsandil on näidatud tuletorn koos tornivahi majaga, piirvalvekordon, kõrts ning tänapäevase Tolli talu,

Mändre talu, Vana-Küti talu ja kadunud *hoflage Fielsand* Sooni katastriüksusel. Lisaks on näha Tolli talust idas olev tuulik ja tänapäevase samuti kadunud Panga ja Mustakivi heinaküün Väikese Vilsandi kirdenurgas.

Joonis 24. Väljavõte 1855.-59. a Vene kolmeverstalisest kaardist. Kaardil on näidatud nii tuletorn, vana kordon, tänapäevase Tolli, Mändre ja Vana-Küti talu kui ka tänapäevase hävinud *Hoflage Fielsand* Sooni katastriüksusel. EAA, f 298, n 2, s 71, l 6k.

⁶⁵ EAA, f 298, n 2, s 71, l 6k. Kaardi mõõtkava oli 1:126 000, Liivimaa kubermang moodistati Erki Tammiksaare järgi (artikkel „Liivimaa Üldkasulik ja Ökonoomiline Sotsiaalne ning teadmiste areng Eesti ala kõrgussuhete kohta 19. sajandil.“

<https://ojs.utlib.ee/index.php/TYAK/article/download/1227/1186>) 1855-57, Eestimaa kubermangus toimus moodistamine 1858-59.

1856. a Saaremaa kaardil⁶⁶ on Kulpri lähedases rannas näidatud piirvalvepunkt (*Grenz Wacht Posten*). 1856. a Karala mõisa maade kaardil⁶⁷ on Vilsandil näidatud nii Mändre talu kui ka hooned nii tänasel Kõrtsi kui ka Laasi katastriüksusel külavaheteest lõunas Viimase kohta on kirjas, et see on *Hoflage Fielsand* ehk Karala mõisale kuulunud Vilsandi maade haldamiseks ehitatud karjamõis või talu. Lisaks on kaardile kantud hilisem, 1919. a maareformi järgsete talude põldude jaotus koos punasega äratoodud numbriga. Tänaused katastripiirid järgivad suures osas neid talumaade piire.

Põldude (allpool oleval joonisel on näidatud kolm nimelist põldu) vahel on näidatud kiviaiad, mis tänasel päeval on säilinud piki põhja-lõunasuunalist Vikati sadama teed (mis

oli ka kahe mõisamaa, Karala ja Lümada vaheliseks piiriks), samuti osaliselt ümber Mändre talu põldude ja mõnes teises kohas. Suures osas on siiski seoses algsete põldude taludele jagamisega tulnud ka kiviaiad ümber tõsta või lammutada.

Lisaks nimetatud kinnistutele on hoonestust näha ka saare põhjakaldal tänasel Laulu kinnistul (katastriüksuse tunnus 30101:003:0228) ja Kihelkonna metskond 498 kinnistul (*Arma*, 30101:001:0792). Mõlemast hoonestusest on täna säilinud lagendik metsasemal alal.

Kihelkonna pastoraadi kohta on kirjas, et seal asub samuti *Hoflage Fielsand*, mis viitab kohaliku talumajandi olemasolule ka kolmanda Suure Vilsandi mõisa maadel.

Joonis 25. Väljavõte 1856. a Karala mõisa maade kaardist asetatuna tänapäevasele kaardile (1) hoonete (musta ääristusega riskülikud), (2) katastripiiride (ruuged jooned), (3) kolme katastriüksuse nimega, (4) kiviaedade (kolmnurkadega joon) ja (5) teedega (topeltjoon). Tänaase Mändre talu asukohas on näidatud hooned, mis on nii idast kui läänest ümbritsetud põldudega. Naaberkinnistutel Kõrtsi ja Laasi on samuti näidatud hooned koos tekstiga *Hoflage Fielsand*. EAA, f 3724, n 5, s 2192, l 1k.

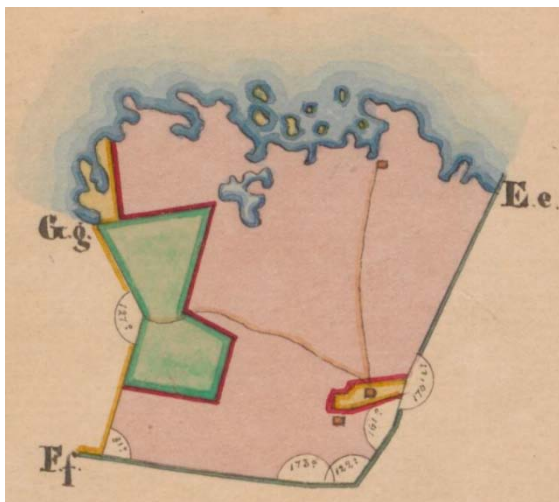
⁶⁶ EAA, f 3724, n 5, s 1999, l 1k.

⁶⁷ EAA, f 3724, n 5, s 2192, l 1k.

1859. a kaardil⁶⁸ on skemaatiliselt välja toodud Karala mõisa maakasutus. Vilsandil Karala mõisale kuuluvate maade osas on eristatud mõisale kuuluvad maad, talumaa ja riigimets (tegemist oli riigimõisaga). Talumaana on näidatud tänane Mändre talu. Metsamaa alla kuuluvad tänase külatee ümbruses paiknevad hoonestatud Lagle (kaks katastriüksust) ja Koolinuka ning hoonestamata Ingli (kaks katastriüksust), Väike-Körtsi (kaks katastriüksust), Koolitalu, Koolipapa koos neist põhjapoole jäävate metsakinnistutega.

Kaardil on visandatud ka kaks peamist teed, mis suundusid Mändre talust põhja poole väikese hooneni tänasel Laulu kinnistul (möödudes lääne poolt tänasest Kopli talust) ja lääne poole läbi metsa. Neist esimene on ka täna kasutusel. Eelmisena mainitud 1856. a kaardil on lisaks näidatud otsetee Laulult Tolli tallu, mis möödub tänasest Kooli talust ning näib suures osas järgivat tänapäevast trassi.

Joonis 26. Väljavõte 1859. a Karala mõisa maade skemaatilisest kaardist: roosaga on näidatud mõisa maad, kollasega talumaa (tänapäev Mändre talu) ning rohelisega riigimets. Lisaks Mändre taluhoonele on näidatud tänase naaberkinnistu Körtsi hoone ja hoone tänasel Laulu kinnistul saare põhjakaldal. EAA, f 3724, n 5, s 2190, l 1k.

Lümada mõisa maade 1868. a skemaatilisest kaardil⁶⁹ on Vilsandil näidatud nii mõisa

hooned tänapäeval Sooni ja Välja kinnistul (viimasel majandushoone) kui ka Tolli talu. Lisaks on näidatud üks kolmnurkne põld Tolli talust lõunas ning põllu ja heinamaad talust idas koos tuulikuga (мельница), mis on läinud mõisalt talule. Tänapäevalgi on Tolli talu just neis piirides, nagu näidatud sellel 1868. a kaardil. Neid talupiire võib pidada omaette väärtuseks, mistõttu Tolli talu tükeldamine oleks kahetsusväärne.

Joonis 27. Väljavõte 1868. a Lümada mõisa maade skemaatilisest kaardist: beež on Tolli talu, kollane põldud ning roheline heinamaad. Kaardil on näidatud Tolli talule üle läinud maatükid lõunas ja idas, ära on toodud ka tuulik. Tolli talust lõunas on mõisa talupidamise hooned tänapäeval Sooni ja Välja katastriüksusel. LVVA, f 6828, n 4, s 423, l 1k.

1870. a Saaremaa kaardil (EAA, f 1418, n 1, s 6, l 1k) on kordon vanas kohas (Sigusi maaüksus). 1876. a Loona mõisa maade kaardil⁷⁰ on näidatud skemaatiliselt Vilsandi kahe saarena ning Loona mõisale kuulub Väikesest Vilsandist läänepoolne osa ning lisaks tänane Lausma laid, kaardil nimetatud *Laiste Rahho*.

⁶⁸ EAA, f 3724, n 5, s 2190, l 1k.

⁶⁹ LVVA, f 6828, n 4, s 423, l 1k.

⁷⁰ EAA, f 3724, n 5, s 2205, l 1k.

Joonis 28. Väljavõte 1876. a Loona mõisa maade skemaatilisest kaardist: roheline on Loona mõisa maa. EAA, f 3724, n 5, s 2205, l 1k.

1892. a Lümända mõisamaade kaardil⁷¹ on Tolli talu näidatud juba uutes piirides. Mõisale kuuluvat majapidamist on nimetatud karjamõisaks (*Подмызокъ Фильзандъ*).

1895. a Loona mõisa maade kaardil⁷² on talud juba täpsemalt välja toodud. Väiksel Vilsandil on näha nii heinamaavahi talu *Kütti*, tänane Vana-Küti kui ka *Wahemere*, tänane Vana-Vahemere. Tänapäevase Küti hoonete asukohas Orjassaare poolsaarel on aga näidatud laut (*Scheune*). Teine laut on näidatud Vana-Küti õuest u 250 m loode suunas. Lisaks on kaardil näidatud tuulik tänases asukohas.

Pärast maareformi 1919. a on kaardile 1921. a Loona mõisa maade tükeldamise järgselt kantud talude piirid ja numbrid (punane tähistus). Ajaloolised teed talude vahel ning nii tänapäevase Küti hoonete juurde Orjassaare

poolsaarel kui ka Panganukile asuvad valdavalt ajaloolises koridoris.

Vastupidiselt Suurele Vilsandile kiviaedu kaardil näidatud ei ole ning ka tänapäeval on Väikesel Vilsandil kiviaedu vähe.

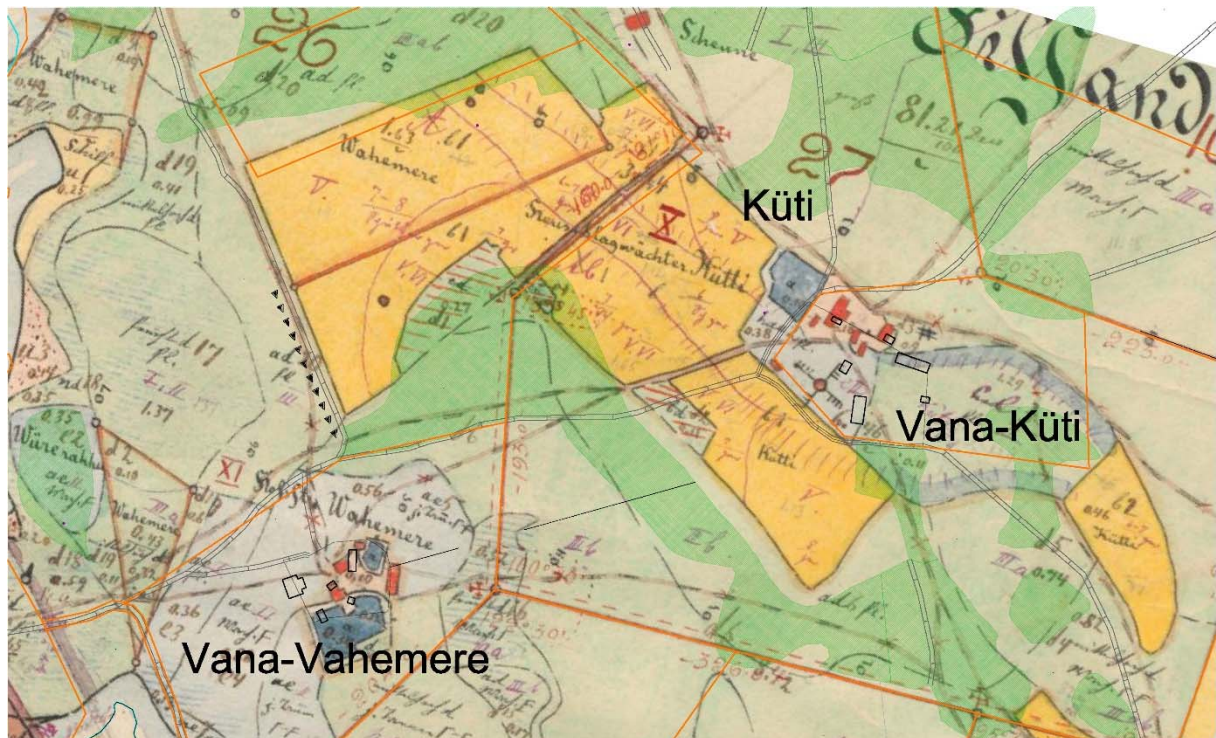
Lisaks nimetatud kahele majapidamisele rajati tõenäoliselt 19. saj lõpus Väikesele Vilsandile ka Saare-Jaagu talukoht. Maa-ameti pärandkultuuri kaardirakenduse andmetel sai Paju mõisa heinamaavahiks Jaagob Hõbenik Läägi külast ning koha nimeks pandi Saarejaagu (allikas V. Vernik). Küti (tänapäevane Vana-Küti) jäi Loona mõisa heinamaavahi talukohaks.

Lisaks on pärandkultuuri kaardirakenduses välja toodud, et Maturahu Haabsäärele (endine saar) on juttude järgi maetud laevaõnnetuses hukkunud, millest tuleneb tänase poolsaare nimi (allikas V. Vernik).

⁷¹ EAA, f 3724, n 4, s 1058, l 1k.

⁷² EAA, f 3724, n 5, s 2204, l 1k.

Joonis 29. Väljavõte 1895. a Loona mõisa maade kaardist asetatuna tänapäevasele kaardile (1) hoonete (musta ääristusega ristikülilud), (2) katastripiiride (ruuged jooned), (3) kolme katastriüksuse nimega, (4) kiviaegade (kolmnurkadega joon), (5) teedega (topeltjoon) ja (6) rohelisega tänaseks metsastunud alad, mis enne olid heina- ja karjamaad, väikesel määral ka põllud. Tänapäevase Vana-Küti kui ka Vana-Vahemere talu hooned on näidatud tänasest erinevas asukohas, mis võib osaliselt olla põhjustatud ka kaartide ebatäpsusest. EAA, f 3724, n 5, s 2204, l 1k.

Vilsandi püsielanike arv kasvas jõudsalt 19. saj – 1809. a oli Vilsandil 4 talu ja 9 kalurihütti. 1850. a elab saarel 50 elanikku, 1860. a aga 18 peret. Mitu peret elas tõenäoliselt ühes talus, sest talude arv ei Vilsandil veel nii suur⁷³. 19. saj teisel poolel ja 20. saj algul loodi Suurele Vilsandile hulgaliselt uusi talusid eelkõige Karala mõisa maadele ehk tänasele küla tuumikalale, aga kolm tükki ka Kihelkonna pastoraadi alale, nn Veneküla piirkonda.

1866. a talurahvaseaduse järgi loodi piiratud omavalitsusega vallad seniste külade põhjal, kuid Vilsandil eraldi valda ei loodud ning Vilsandi kuulus Lümada valla koosseisu.

Maa-ameti ajalooliste kaartide kaardirakenduse andmetel kuulus Vilsandi 20. saj vaheldumisi Lümada ja Kihelkonna alla: kuni 1930ndateni Lümada vallas⁷⁴,

1930ndatest kuni 1959. aastani Kihelkonna vallas, hiljem külanõukogus, aastatel 1959-79 Lümada külanõukogus ja pärast 1979. a Kihelkonna külanõukogus ja hiljem vallas.

Vene üheverstaliselt kaardilt⁷⁵ 1903. aastast ei ole võimalik üheselt talude arvu kokku lugeda, sest mitmed õued on nii lähestikku, et neid on raske eristada. Siiski võime Väikesel Vilsandil loetleda juba mainitud kolm talu – Küti, Vahemere ja Saare-Jaagu, millest viimane on tänaseks hävinud. Suurel Vilsandil on keerulisem, kuid mõningase kahtlusega võib välja lugeda tänased Tolli (tänapäevase katastriüksusel 30101:003:0270), Mändre (30101:003:0546), Kooli, Suurearu-Ulmi, Kopli (30101:003:0855), Sireli, Kaheveski (30101:003:0270, üks kahest kohast, teine hävinud), Kusta (30101:001:0732, üks kahest

⁷³ 1870. a Saaremaa kaardil (EAA, f 1418, n 1, s 6, l 1k) on numbriliselt Vilsandi külas näidatud vaid 6 kohta

⁷⁴ Eesti vabariigi uued vallapiirid 1931: ERA, f T-6, n 3, s 1120, l 1k.

⁷⁵ EAA, f 2072, n 5, s 836, l 290k.

kohast, teine hävinud), Silla (30101:001:0837), Laasi (30101:003:0827), Kusti (30101:003:0561), Bioloogiajaama (30101:003:0543), Lonna (30101:003:0135), Sigusi (30101:003:0511), Hoidjametsa (30101:003:0277), Kulpri (30101:003:0912) ja tuletorni kompleks (üks kompleksi koht on hiljem näidatud taluna ja nimetatud Oidja, mis võib viidata tuletorni hoidjale/ülevaatajale). Hävinud on tänastel katastriüksustel asunud kohad Jalaka, Ingli (30101:003:0387), Kõrtsi (30101:003:0341, kaks kohta), Pidaja (30101:003:0461), Mendri (30101:003:0306), Suurearu (uuem kordon, 30101:003:0912) ja Sooni-Peetri (hiljem nimega *Nuri*). Kokku 26 kohta Suurel Vilsandil, millele lisandub tuletorni kompleks.

Üheverstalisel kaardil asub kordon erinevalt varasemast tänapäeval Suurearu katastriüksusel tänase Aaperse randa viival teel. Endise Lümända mõisale kuulunud karjamõisa või talu asemel tänapäeval Sooni katastriüksusel on näidatud hoonestus tänapäeval Sooni-Peetri katastriüksusel (hilisematel kaartidel nimetatud *Nuri*). Mändre ja Kõrtsi vahel on näidatud tänapäevaks kadunud tuulik.

Kokkuvõtvalt võib öelda, et Vilsandi küla on põhilises osas sama struktuuriga, kui sada aastat tagasi – külavahetee ning suur osa

väiksemaid teid asuvad samas kohas, kus tänagi, hoonestuse paigutus on valdavalt säilinud (väljaspool tuumikala on tänapäeval hoonestatud elukohtadest juurde tulnud Suure Vilsandi lõunaossa püstitatud Põllu, Välja, Pidaja ja Joosepi koht) ning metsa- ja heinamaade jaotus suurtes joontes kattub.

Üheverstalist aluskaarti on 20. saj esimestel kümnenditel kasutatud mitmete teiste kaartide väljaandmisel – nt Eesti rannikualade kaart⁷⁶ 1903 (M 1: 50 000), Saksa 8. armee kaart⁷⁷ 1917 (M 1:25 000), Saksa sõjakaart Venemaa lääneosa kohta⁷⁸ 1918 (M 1:100 000), Eesti topograafiline kaart⁷⁹ 1937 (M 1:100 000) ja Kihelkonna valla kaart⁸⁰ 1938. Viimasele on kantud mõned kohanimed, näidatud talutingmärgid, kalurihütid rannikul jms. Viimased on näidatud nii Vikati poolsaarel, sellest läänes lõunarannikul, põhjarannikul tänapäeval Laulu katastriüksusel ja Suure Vilsandi kirdenurgas. Väikesel Vilsandil on kalurihütid Orjassaare poolsaarel ja Panganukil ning üks ka Saare-Jaagu talust kirdes.

Saksakeelsel 1915. a merekaardil⁸¹ on täispikkuses selgelt loetav ka tänapäeval kasutusel olev maismaatee Kuusnõmme poolsaare tipust Käkisilmale ning sealt edasi Väikesele Vilsandile. Varasematel kaartidel on seda näha lõiguti.

⁷⁶ ERA, f T-6, n 3, s 920, l 1k.

⁷⁷ ERA, f T-6, n 3, s 389, l 1k.

⁷⁸ EAA, f 2072, n 5, s 838, l 1k.

⁷⁹ ERA, f T-6, n 5, s 3, l 34k.

⁸⁰ ERA, f T-3, n 24, s 532, l 1k.

⁸¹ ERA, f T-6, n 3, s 1325, l 1k.

Kihelkonna pastoraadile kuuluva Vilsandi ala kohta on 1907. aastast säilinud kaks sarnast kaarti⁸², millest üks on saksa- ja teine venekeelsete tekstidega. Neil on kujutatud detailselt nii maakasutust kui ka hooneid. Sarnaselt üheverstalisele kaardile näitavad need kaardid, et suures osas on Vilsandil säilinud tsaariaegne asustusstruktuur. Nii külavahetee, enamik talumajapidamisi kui ka põlde ümbritsevad kiviaiad asetsevad tänases asukohas.

Huvitav ajatelg on välja kujunenud Kulpri talu osas, kus tänasel päeval on veel näha nii tsaariaegne kompleks, vabariigi ajal püstitatud uus elamu (mis asub aida suhtes tagaõues) ning uuel Eesti ajal püstitatud elamu väljakrunditud Kullamäe katastriüksusel.

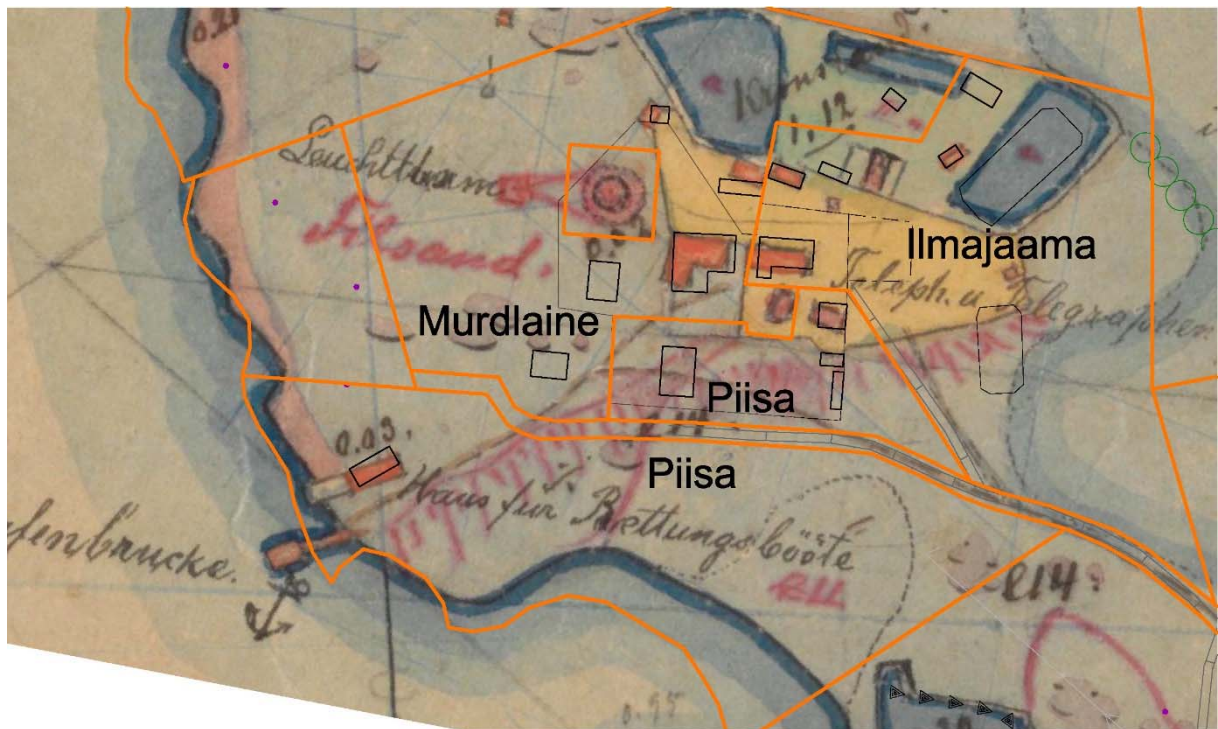
Kaartidele on kantud muuhulgas ka Vilsandi põhjapoolse tuletorni ehituspaik tänasel Looala katastriüksusel, mille juures on märges, et tegemist on kokkukukkunud hoonega (*zusammen geztürzt Leuchtturm*).

Joonis 31. Väljavõte 1907. a Kihelkonna pastoraadi maade kaardist asetatuna tänapäevasele kaardile (1) hoonete (musta ääristusega riskülikud), (2) katastripiiride (ruuged jooned), (3) kuue katastriüksuse nimega, (4) kiviaedade (kolmnurkadega joon), (5) teedega (topeltjoon) ja (6) rohelisega tänaseks metsastunud alad, mis enne olid osaliselt heina- ja karjamaad. Jooniselt on näha, et tänases asukohas asuvad Sigusi (kaardil nimetatud *Sigus*) elamu ja ait, Kulpri (*Keno Kulper*) avana elamu ja ait ning Hoidjametsa (*Tumba*) lauda vundament. Veneküla tuulik (Sigusi lõunapoolsel tükil) ehitati endise kordoni müüdnud hoonete varemetele (*Alde Kordon Häuser verkauft*). Valdavalt on nii teed kui ka kiviaiad säilinud enam kui 100-aastases asukohas. EAA, f 3724, n 5, s 2197, l 6k.

⁸² Saksakeelne EAA, f 3724, n 5, s 2197, l 1k ja venekeelne EAA, f 3724, n 5, s 2196, l 1k.

Joonis 32. Väljavõte 1907. a Kihelkonna pastoraadi maade kaardist asetatuna tänapäevasele kaardile (1) hoonete (musta ääristusega ristkülikud), (2) katastripiiride (ruuged jooned), (3) nelja katastriüksuse nimega, (4) kiviaedade (kolmnurkadega joon) ja (5) teedega (topeltjoon). Jooniselt on näha tsariaegne hoonestus – tuletorn, päästejaam, tänane ilmajaama maja, abihooned nii Ilmajaama kui ka Murdlaine katastriüksusel (sh kelder) ja saun Piisa maaüksusel. Lisaks on kaardil näha sadam koos puidust paadisillaga (*Hafenbrücke*), mida on näha ka 1925. a fotol (Eesti rahva muuseum Fk 1523:1163). EAA, f 3724, n 5, s 2197, l 6k.

I maailmasõja aegsel lennukilt pildistatud fotol on tuletorni ümbruses loetavad peale tuletorni nii tänase Murdlaine kui ka Ilmajaama

maaüksuse peahoone, põhjapool asetsevad abihooned ning saunamaja koos keldriga selle kõrval.

Foto 2. Vilsandi tuletorni kompleks pildistatuna lennukilt 1914-15, kui tuletorn oli sõjaline vaatluspunkt. Saaremaa muuseum F 3718:10 F.

Organisatoorselt saabus suur muutus Vilsandile 1906. a, kui 22-aastane Artur Toom (1884—1942, ka nimekuju Thom) määratakse tuletorni ülevaatajaks ja ta alustab kodanikalgatuse korras linnukaitset Vaika saartel, kuigi ta ei olnud kutseline ornitoloog. Väidetavalt äratas A. Toomi tähelepanu merelindude, nt hahkade munade korjamisega kaasnev pesade lõhkumine ja lindude häiring.

Foto 3. Vilsandi tuletorni ülevaataja ja linnukaitseala looja Artur Toom 1906. a ülevaataja vormiriietuses. Eesti meremuuseum F 927:17.

A. Toomi algatusest kasvaski välja tänane Vilsandi rahvuspark. 1909. a rajatakse Rootsiküla mõisa Riia Loodusuurijate Ühingu bioloogiajaam, mille juhataja on dr Robert Streiff. 1910. a rendib Riia Loodusuurijate Ühing Kihelkonna kirikumõisalt Vaika saared merelindude kaitseala loomiseks. A. Toom määrati saarte hooldajaks.

Vaika looduskaitsealaga töötatakse edasi ka Eesti Vabariigis, kui A. Toom jätkas oma ametis Vilsandil. 1921. a asutab Tartu Ülikooli Valitsus Kuusnõmme Bioloogiajaama ning see alustab 1922. a professor dr Johannes Piiperi juhtimisel tööd. Ametlikult kantakse Vaika saared ja Vilsandi loodepoolne osa Looduskaitseregistrisse 1937. a. 1939. a võetakse kaitse alla ka Harilaiu poolsaar.

1927. aastal avati A. Toomi eestvõttel Vilsandi merelindude muuseum, mille ekspositsiooni kümmekond topist asuvad täna Mändre talus. 1936. a hakati tuletorni juurde ehitama ja 1937 avati nn *Turistide kodu*, 24-kohaline köögi ja muude abiruumidega maja, mis asus tänase Piisa elamu õuel tsaariaegsetest hoonetest lõunas. Turistide tulv nii Eestist kui välismaalt kasvas saavutades lae (3000...5000 külastajat aastas) vahetult enne sõda.

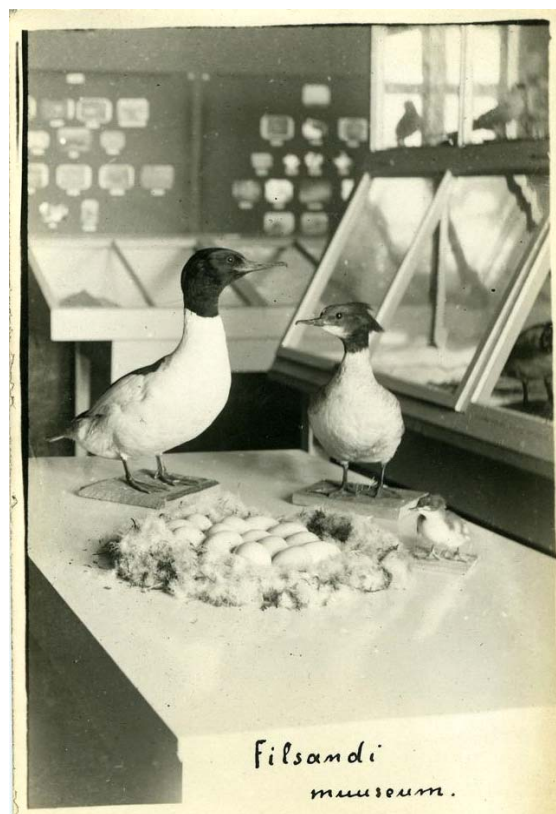

Foto 4. 1927. a avatud Vilsandi muuseumi väljapaneku osa 1930ndatel. Saaremaa muuseum F 3718:3 F.

Foto 5. 1937. a paiku avatud Vilsandi nn *Turistide kodu*, alumisel pildil kõige vasakpoolsem hoone. Täna seisab sama hoone kohal Piisa katastriüksuse elamu. Saaremaa muuseum F 3718:1 F ja Saaremaa muuseum F 3761:1657 F.

Maa-ameti pärandkultuuri kaardirakenduse andmetel eemaldati Artur Toomi eestvedamisel merelt lahtisi miine. Need veeti randa, tehti tühjaks ja kasutati linnumajade ehituseks (allikas V. Vernik). Üks poolik kest ripub tänapäevani küla männi küljes, kus

kunagine miinikest oli kasutusel tulehäirekellana.

Foto 6. Poolikutest meremiinidest valmistatud linnupesad 1930ndatel. Saaremaa muuseum F 3718:9 F.

Foto 7. Poolikust meremiinist valmistatud tulehäirekell. Saaremaa muuseum F 3761:1968 F.

Sõdadevahelise Eesti Vabariigi aastatel saavutas Vilsandi asustus suurima ulatuse. 1919. a maareformi seaduse kohaselt võõrandati mõisamaad riigile, kes müüs või

jagas need talumeestele nii olemasolevate talude juurde kui ka uute talude rajamiseks. Vilsandil rajati samuti uusi asunikutalusid, kuid suuremas osas säilisid tsaariaegsed.

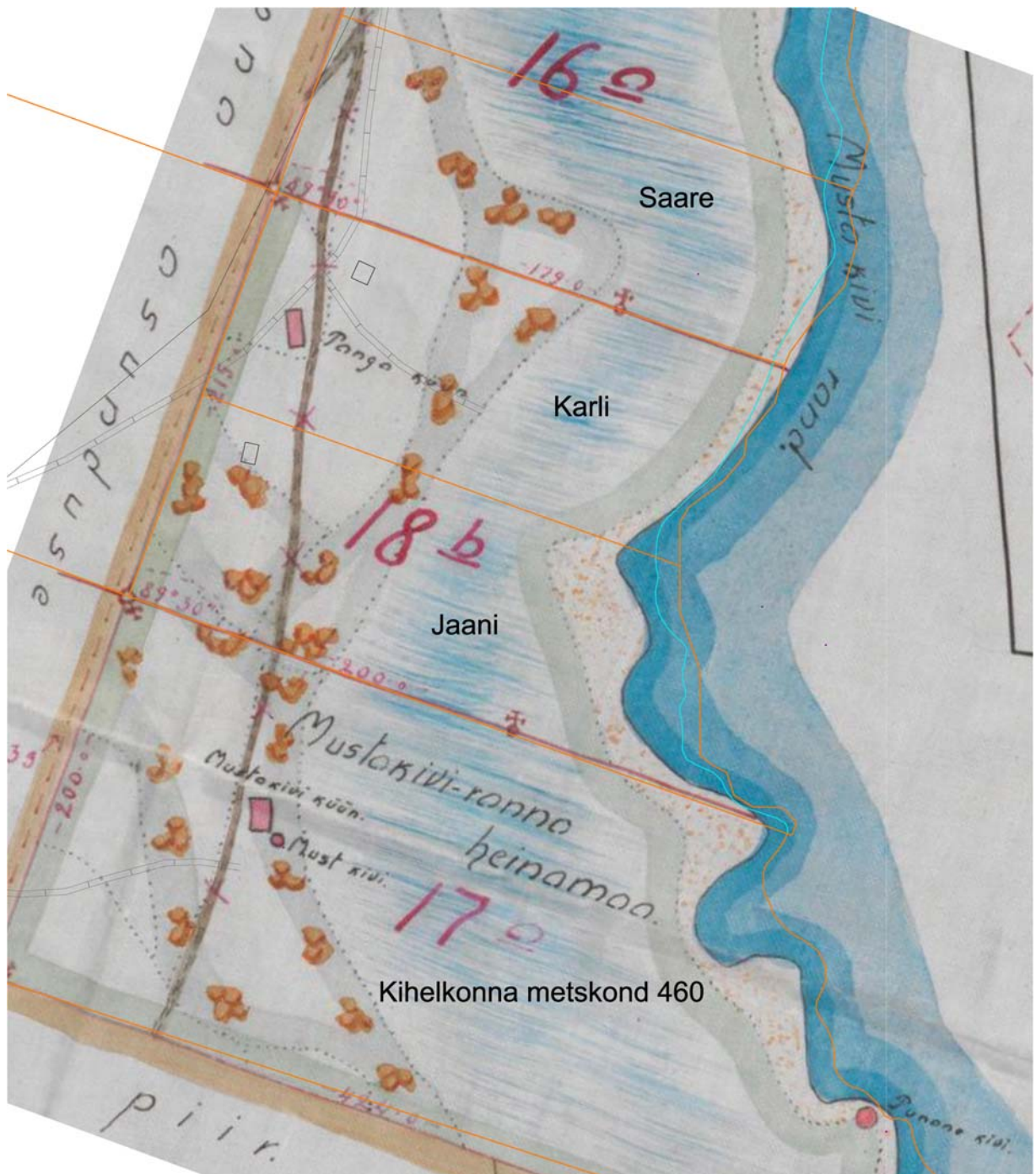
1921. a on säilinud kaks kaart Paju mõisale kuulunud Väikese Vilsandi maade jaotamise kohta. Nendel ei paista uute talude moodustamist, vaid olemasolevad heina-, karja- ja põllumaad jaotatakse olemasolevate talude vahel. Paju mõisa maadel asub vaid üks talu – Saare-Jaagu, mille kohta on kirjas, et see on heinamaa vahi koht. Saare-Jaagu talu asub endise Paju mõisa piiri ääres, mistõttu lisatakse talule maad kõrvalasuva Loona mõisa arvelt. Endisest Loona mõisast eraldatud talumaadele anti omakorda lisa Panganuki poolsaarel – ühel kahest kaardist on maaeraldus näidatud (EAA, f 2072, n 5, s 345, l 1k), teisel veel mitte (ERA, f T-3, n 24, s 541, l 1k).

Kaartidel on näidatud kaks heinaküüni – Panga küün ja Mustakivi küün – saare idaranniku lähedal ning Kuremäe küün Saare-Jaagu talu lähistel.

Joonis 33. Väljavõte 1921. a Paju mõisa Väikesel Vilsandil olevate maade jaotusest. ERA, f T-3, n 24, s 541, l 1k.

Joonis 34. Väljavõte 1921. a Paju mõisa Väikesel Vilsandil Panganukil olevate maade jaotusest asetatuna tänapäevasele kaardile (1) vundamentide (musta ääristusega ristkülikud), (2) katastripiiride (ruuged jooned), (3) nelja katastriüksuse nimega ja (5) teedega (topeltjoon). Kunagised küünid ei paikne tänaste vundamentide asukohas – Panga küün asus samal Karli katastriüksusel, kuid Mustakivi küün asus naaberüksusel. Kolmas kaardil näidatud, kuid käesolevalt jooniselt väljajääv Kuremäe küün asus tänasel katastriüksusel Kihelkonna metskond 403. EAA, f 2072, n 5, s 345, l 1k.

1934. a loenduse järgi oli Vilsandil 32 majapidamist ja 169 elanikku, kes tegelesid peamise elatusallikana merenduse ja kalapüügiga. 6-klassilises koolis õppis 20 õpilast. A. Toomi laste koduõpetaja Linda Tomingas-Vanaaus on oma mälestustes maininud, et haritlaste protsent Vilsandil oli

kõrgem kui tavalistes Saaremaa külades. Õpetaja on kirjutanud: "Sealt kasvas laevakapteneid, kooliõpetajaid, majandus- ja metsandusteadlasi. Nii nagu vilsandlase kodu erines teiste saarlaste kodudest, nii erines vilsandlane ka ümberkaudsest rannarahvast. Ta oli neist avarama silmaringi ja julgema

esinemisega, väga huumorimeelne, abivalmis ja külalislahke."

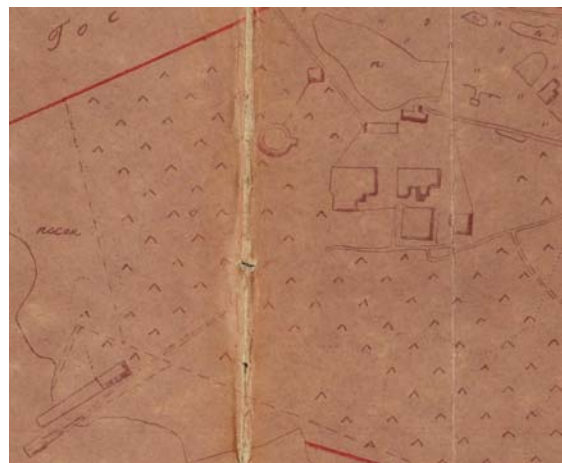
Hea haridus, parem majanduslik seis ja tihedad sidemed välismaaga avaldasid tõenäoliselt mõju ka hoonestuse uuenemisele ja arhitektuurile. Nii on Jaan Vali kirjutanud: „Otsekui maailma serval paikneval tillukesel Läänemere saarel oli juba 20. saj algul kodusid, kus tubade seinad olid kaetud tapeediga ning nurgast võis leida uhke kummuti ja akende vahelt kõrged peeglid. Suures kambris seisis klaver, seintel rippusid laevade pildid ja laes ilutsesid kroonlühtrid. Uued Vilsandi elumajad meenutasid vägagi linnamaju. Nad olid vooderdatud laudadega, mida kattis hülgerasvaga segatud värv — nii pidasid nad merelisele ilmastikule paremini vastu."

1939. a oli endiselt 32 talu 170 elanikuga.

Vilsandi triangulatsioonipunkti ristikivi paigaldati 1936. a. 1938. a algab korrapärane mootorpaadiühendus Papisaare ja Vilsandi vahel. Enne sõda oli Vilsandis 8 mootorpaati, 6 suuremat purjepaati ja 36 sõudepaati.

Vilsandi peredest on võrsunud palju meremehi, sh 11 kaptenit. Nimekaim kapten piirkonnas oli

Vilsandil Tolli talus elanud Jaen (Jaan) Teär (1854-1925), kes omas mitmeid laevu, oli paljude laevade suurosanikuks ning vedas aktiivselt Papissaares laevaehitust. J. Teär käis juba enne I maailmasõda oma kahemastilise purjelaevaga Põhjamerele triivvõrkudega heeringat püüdmas. Lisaks on tuntud Menderite kaptenisuguvõsa, kust pärineb kolm põlvkonda kaugsõidukapteneid, kes tegutsesid Kaug-Idas.

Joonis 35. Väljavõte 1951. a Vilsandi tuletorni ümbruse hoonestusest: hoonetest on tänaseks hävinud *Turistide kodu*, hooneterühmas kahest lõunapoolsemast hoonest läänepoolne. ERA, f R-1, n 16, s 82, l 62k.

Joonis 36. Väljavõte 1940. a Lääne-Saaremaa kaardist, mis põhineb 1935-38 valmistatud topograafilisel kaardil (M 1:200 000). Talukohtadest on nimeliselt välja toodud vaid Väikesel Vilsandil Küti ja Saare-Jaagu, kus on näidatud ka nii säilinud kui ka tänaseks hävinud tuulik. ERA, f T-6, n 3, s 206, l 1k.

Joonis 37. Väljavõte 1943. a kaardist (M 1:50 000). Kaardil on näidatud elektriliin Saaremaalt, Jaagurahu sadamast, peamise teena idast läände kulgev külavahetee ning talud, heinaküünid, kalurihütid, võrgu- ja paadikuurid. Allikas: Maa-ameti ajalooliste kaartide teenus xgis.maaamet.ee.

Vilsandi asustuse suurim ulatus on loetav 1943. a ja 1946. a koostatud kaartidelt, mis on saadaval Maa-ameti kaardiserveris (M 1:25 000). Väikesele Vilsandile uusi talukohti vabariigi ajal ei rajatud – kaardile on nimeliselt kantud tsaariaegsed Küti, Vahermere ja Saare-Jaagu talu (viimane hävis sõja ajal, sest on 1946. a näidatud kui varemed). Lisaks on Väikesel Vilsandil kalurihütid ja heinaküünid näidatud Orjassaare tipus (4 tk), neist 400-500 m kagu suunas (3 tk), Panganukil (8 tk) ja saare lõunaosas (4 tk). Samuti on kolm hoonet märgitud Noogimaal ja kolm Käkimaal/Kalarahul.

Suurel Vilsandil oli lisaks tsaariaegsel üheverstalisel kaardil varem loetletud taludele (26 kohta, millele lisandub tuletorni kompleks), millest mõned on selleks ajaks kadunud (teine koht Kaheveskil ja teine koht Kustal, puudu on ka Kusta ise ja 1946. a kaardil teine koht Kõrtsil). 1946. aasta kaardil on lisaks hoonestatuna näidatud Põllu, Ploomipuu, Männiku (30101:003:0511), Alvari (30101:001:0783, hävinud), Väike-Kõrtsi (30101:003:0048, hävinud) ja Ingli

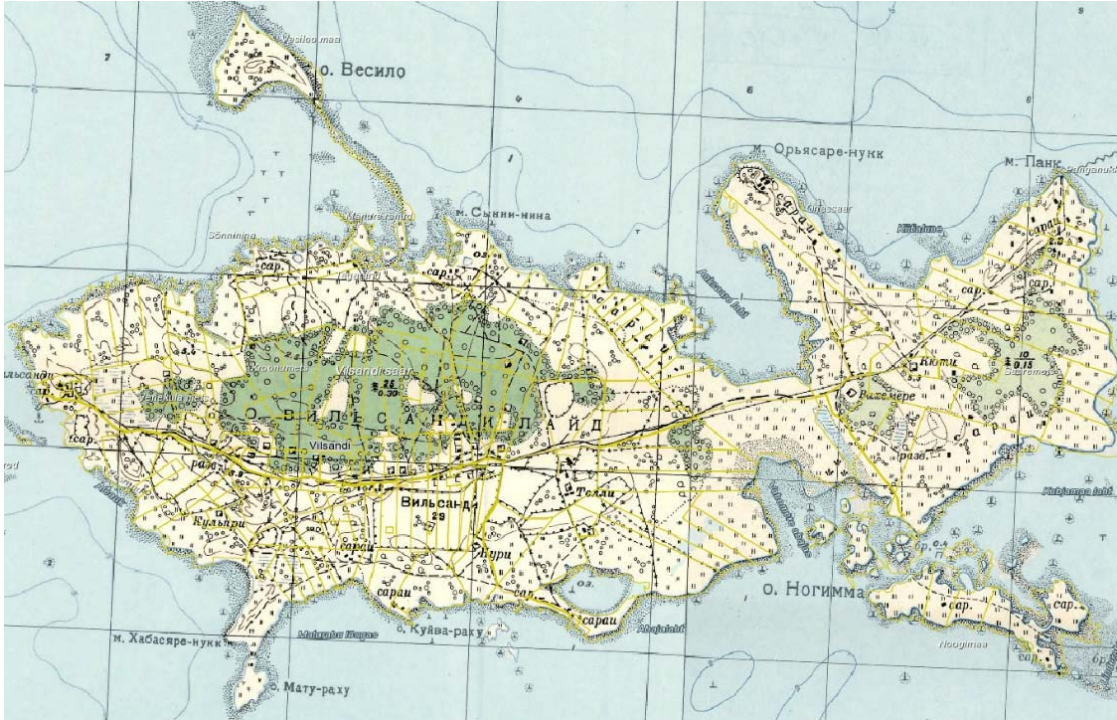
(30101:003:0396, hävinud) ning kolm elamukohta tuletorni juures, millest üks on *Turistide kodu*.

Kõrvalhoone on 1946. a kaardil näidatud täna Sireli (30101:001:0734) katastriüksusel ja Jaama (30101:003:0542) katastriüksusel, kus 1943. a kaart näitab kummalgi eraldi talukohta, ja Kaheveski teisel katastriüksusel (30101:001:0734), millel asub täna uus elamukompleks. Samuti asub täna Küti (30101:003:0330) suvemajast mere pool kolm kõrvalhoonet. Kokku kaartide järgi 31 kohta Suurel Vilsandil ja kolm Väikesel Vilsandil (k.a Saare-Jaagu).

Tuulikud asuvad täna katastriüksustel Tolli (30101:003:0270), Ingli (30101:003:0390, kaks tuulik, Tolli ja Sülla-Kusta-Ingli), Mändre (30101:003:0546), Laasi (Rehe tuulik, 30101:003:0828), Sigusi (Veneküla tuulik, 30101:003:0512) ja Küti (30101:003:0330). Kokku 7 tuulik, kuid teistel andmetel on saarel olnud ka kaheksas tuulik. Neist säilinud/rekonstrueeritud on kolm esimest ja viimane, Küti tuulik.

Suurel Vilsandil asub kõrvalhooneid – heinaküüne ja kalurihütte – nii kirdeosas Auksaare lahe rannikul (9 tk), põhjarannikul (kaks tänasel Laulu katastriüksusel 30101:003:0228 ja üks Ooperse mäel),

läänerrannikul tuletornist lõunas asuva põllulapi juures ja lõunarannikul (tänapäeval Taavi katastriüksusel kaks tükki, Kahurahu nuki juures kolm tükki ja tänase Vikati sadama lähistel neli tükki).

Joonis 38. Väljavõte 1946. a Vilsandi kaardist koos tänapäevaste katastripiiridega. Allikas: Maa-ameti ajalooliste kaartide teenus xgis.maaamet.ee.

Nõukogude Liidu okupatsioon 1940. a ning seejärel 1944. a pärssis Vilsandi elu põhjalikult. 1940. a maikuus võeti Vilsandi tuletorn Nõukogude Liidule üle ja sügisel lahkus A. Toom saarelt. A. Toom arreteeriti 1941. a ja tapeti tõenäoliselt Molotovi oblastis, Bissеровo vangilaagrites.

1944. aastal põgenes saarelt Rootsi 96 inimest. Üks põgenes veel 1956. a ja teine 1959. a. Põgenikest leidis 72 inimest varjupaiga Rootsis, 11 USA-s, 2 Saksamaal ja 12 Kanadas. 12 talu jäi täiesti tühjaks, saarele jäi 46 inimest. Aastail 1944–48 suri saarel 10 inimest. Üks mees hukkus 1944. aastal rindel.

Pärast sõda paigutati saarele rood punaarmee lasi koos kolme 76-mm suurtükiga. Alates 1945. a piiras Nõukogude Liidu piirivalve rangelt saarele pääsu. 1949. a asutati kalurikolhoos *Vilsandi*. Pärast sõda oli Vilsandil kolhoos ehk põllumajanduslik artell

Kommunism, läänes riigi maafondi reservmaa (1960. a Kingissepa rajooni põllumajanduslik kaart ERA, f T-6, n 5, s 44, l 10k, 1977. a kaart ERA, f T-6, n 5, s 70, l 4k). 1970ndatest oli kogu saar kolhoosi *Kommunism* osa (1977. a kaart ERA, f T-6, n 5, s 70, l 4k). 1989. aastaks muudeti nimi kalurikolhoosiks *Saare Kalur* (ERA, f R-10, n 45, s 8502, l 4k).

Alates 1950ndatest mindi edasi looduskaitse arendamisega – 1957. a moodustati Vaika riiklik looduskaitseala ja 1971. a Vilsandi riiklik looduskaitseala. Üldiste liikumispirangute ja halva ühenduse tõttu elanike arv saarel vähenes.

Nõukogude okupatsiooni ajal talusid juurde ei rajatud, kuid piirivalve kolis tänapäeval Bioloogiajaama maaüksusel asunud talu krundile, mille hoonete asemele rajati uued. Sellest ajast on pärit ka elamuhoone kõrvaloleval Jaama maaüksusel.

teekoridorid), ajaloolised teed (kollane), tänapäevased teed (tumesinine), tänapäevased katastripiirid (ruuge), tänapäevane hoonestus (punane) ja kiviaiad (must täpijoon). Tingmärkide seletust vt Joonis 9, lk 40.

Viimastel aastakümnetel, pärast taasiseseisvumist on hooajalise elamu ja abihoonetega hoonestatud kaks Lagle katastriüksust (30101:003:0398 ja 30101:003:0399), Joosepi (30101:003:0075), Pidaja (30101:003:0461), Kaasiku (30101:003:0568), Kullamäe (Kulpri talu tagastamata jäänud eluhoone asemel, 30101:001:0710) ning Välja (30101:003:0350).

Eesti Vabariigi taastamine ei ole alalisi elanikke tagasi toonud. Täna sel päeval elab saarel alaliselt kolm inimest – kaks Kooli talus ja saarevaht Piisa krundil tuletorni juures. Suviti on siiski ohtralt hooajalisi suvitajaid ning enamik tänaseid elamuid on kasutusel.

3.1.2. Hoonestus

Vilsandi küla hoonestus on kujunenud võrdlemisi kompaktselt valdavalt saart läbiva ida-lääne suunalise tee ning sellest põhja poole viivate teede äärde metsa. Mõned talud on paiknenud hajali ka teest lõuna pool ja kolm talu Väikesel Vilsandil. Rannikul on asunud kalurite paadikuurid ning heinamaade ääres heinaküünid.

Kõige rahvarohkem ja majanduslikult edukam oli Vilsandil 20. saj I pool, mis mõjutas ka ehitamist. Täna sel päeval on Vilsandil u 38 eluhoonet ja üle 100 kõrvalhoone. Käesolev ülevaade on antud eelneva asustuse arenguloo ja hoonestuse välise vaatluse põhjal. Kuna ei toimunud hoonete konstruktsioonide avamist ega muid täpsemaid uuringuid, ei saa anda detailset ülevaadet tehnilistest lahendustest (nagu palkhoonete tapinurgad jms). Väärtuslike hoonete tehnilist seisukorda ja remondisoovitusi on kirjeldatud eraldi uuringu juurde kuulavas väärtuslike ehitiste tabelis.

Viimastel aastatel on aktiivsed entusiastid korrastanud saare teid ning püstitanud tuletõrjepunkti koos vajaliku tehnikaga (Koolinuka krundil).

Looduskaitse seisukohast avati 1992. a Vilsandi riikliku looduskaitseala bioloogiajaam Foonijaama maaüksusel ning 1993. a muudeti looduskaitseala Vilsandi rahvuspargiks, mis hõlmab Saaremaa läneranniku ala, Vilsandi saare, Loonalaiu ning 161 väikesaart ja rahu.⁸³ 1997. a arvati Vilsandi rahvuspark rahvusvahelise tähtsusega märgalade (RAMSAR) koosseisu ja 2004. a Natura 2000 alaks.

Vilsandi hooned võib vanuse ja arhitektuurse lahenduse järgi jagada nelja rühma:

1. vanad palk- ja kiviehitised (19. saj – 20. saj algus);
  2. laudisega kaetud puithooned (19. saj lõpp – 20. saj I pool);
  3. uued hooned (20. saj II pool);
- uued hooned (20. saj lõpp – 21. saj algus).

(1) Vanad palk- ja kiviehitised (19. saj – 20. saj algus)

Vanimad säilinud palkehitised pärinevad tõenäoliselt 19. sajandist ja 20. saj algusest, need võivad olla säilinud ka hilisemate ümberehitiste kehandis. Saarel on taolisi tüüpilisi talurahva arhitektuuri esindavaid palkmaju võrdlemisi vähe.

⁸³ Aare Laine: „Vilsandi päevad andsid uut innustust“ ajalehes „Meie Maa“ 17.07.2001.

<http://www.saarlane.ee/uudised/uudis.asp?newsid=5665&kat=1>

Joonis 40. Vilsandi küla (rohelisega) koos saarte nimega ja tekstis enim kasutatud kohtade nimega. Küla peamine tee on tähistatud tumesinisega, hooned mustade täppidena. Alus: Eesti Põhikaart.

Foto 8. Vilsandi Mändre talu 1930ndatel kui näide vanemast hoonestuse tüübist. Saaremaa muuseum F 3718:11 F.

Säilinud on kahte tüüpi kõrgete viilkatustega abihooned – pikad aidad ja väikesed kuurid, mis on üldjuhul halvas tehnilises seisukorras (nt Kulpri üks abihoone), kuid autentsed (nt Silla ait) või osaliselt ümberehitatud (nt Mändre abihoone, Hoidjametsa üks abihoone).

Vanimate palkehitiste halb tehniline seisukord on tingitud eelkõige majade vanusest ja hooldamatusel. Kuigi säilinud hoonete katusekattematerjal on asendatud uuega, puuduvad neil mõnikord harjalauad, katustes on läbijooksud, mis kandekonstruktsioone

nõrgestavad. Sageli esinevaks probleemiks on niiskuskahjustused, mis võivad lisaks sademete läbijooksule olla tingitud ka ehitise ümbruse hooldamatusest. Maapind on majade ümber aegade jooksul tõusnud, kahjustades alumisi palgiridu ja teisi puitosi. Hoonete ümber kasvavad kõrged puud kahjustavad katuseid ning ei lase majadel kuivada ja hingata.

Foto 9. Silla ait. Foto Mart Hiob 2015.

Paremini on säilinud nt Kusti ja Kulpri talu vana aidahoone, Sigusi kaks abihoonet, Lonna abihoone, Hoidjametsa abihoone, Ploomipuu abihoone. Ploomipuu keldri katusekate vajaks kontrollimist ja vajadusel korrastamist või ajutise katte paigaldamist.

Foto 10. Kulpri ait. Foto Mart Hiob 2015.

Foto 11. Kusti ait. Foto Mart Hiob 2015.

Foto 12. Sigusi abihooned. Foto Mart Hiob 2015.

Foto 13. Ploomipuu ait. Foto Mart Hiob 2015.

Foto 14. Lonna abihoone. Foto Mart Hiob 2015.

Foto 15. Hoidjametsa abihoone. Foto Mart Hiob 2015.

Probleemiks on sageli palkhoonete katusekatte materjal. Säilitamise eesmärgil on ajutised eterniit- või plekkkatused mõistetavad, traditsioonilise katusekattena on siiski soovitatav edaspidi palkmajade katuse katmiseks kasutada puitu või roogu.

Kuna vanimat arhitektuuri on Vilsandil väga vähe säilinud, vajavad need palkmajad erilist tähelepanu.

Kivist ehitatud vanemaid hooneid on samuti vähe säilinud ja neid on üldjuhul korduvalt ümber ehitatud. Üks silmapaistvamaid kivehitisi on Tolli taluõuel kõrge viilkatusega väike krohvitud väga hästi korrastatud kivihoone, mida kasutatakse praegu saunana. Taluhoovist eemal on korduvalt ümberehitatud suurem kõrge viilkatusega kivihoone, mis võis algselt olla osaliselt puidust rehielamu (sees säilinud vana ahi). Tolli talu hoovis on veel üks uuem paekivihoone, mille vanust on raske hinnata.

Foto 16. Tolli kivist abihooned. Foto Mart Hiob 2015.

Osaliselt paekivist ehitatud hooneid näeb veel Mändre talus ja varemetena kivist abihooneid Kulpri talus ja Ingli maaüksusel (katastriüksuse tunnus 30101:003:0393) ning varemetes kivimüürid Sigusi lõunapoolsel maaüksusele (30101:003:0512) esimese, 18. saj kordoni asukohas.

Foto 17. Mändre osaliselt kivist abihoone. Foto Mart Hiob 2015.

Paekivihoonete säilitamine nende ainulaadsuse tõttu saarel on vajalik ning neid võiks ka uusehitiste rajamisel rohkem eeskujuks võtta.

Keldrid kuuluvad tõenäoliselt ka vanemasse ehituskihistusse. Need on säilinud heas korras, restaureeritud Tolli ja halvemas seisus Ploomipuu ja Vana-Küti kohas.

Foto 18. Ploomipuu kelder. Foto Mart Hiob 2015.

Foto 19. Tolli kaks keldrit enne restaureerimist (foto Eesti Meremuuseum F 970/13) ja tänapäeval (foto Mart Hiob 2015).

Keldrite säilitamine nende harulduse tõttu saarel on väga vajalik.

Vilsandil on olnud väidetavalt kaheksa **pukktuulikut**, neist neli on heas seisukorras – Tolli, kaks Kaheveski lõunapoolsel maaüksusel, Küti. Üks tuulik on varemetes – Veneküla tuulik Sigusi lõunapoolsel maaüksusel. Tolli talu pukktuulik on ehitatud 1892. aastal (märke ematalal) ja selles on väga hästi säilinud/restaureeritud sisseseade. Tolli talu tuuliku kohta on tehtud mälestiseks tunnistamise ettepanek, kuid ehitise ei ole seni kultuurimälestiseks tunnistatud.

Foto 20. Pukktuulik Tolli talu maadel: üleval Fred Jussi foto 1963, all Mart Hiobi foto 2015.

Foto 21. Pukktuulikud Kaheveski lõunapoolsel katastriüksusel. Foto Mart Hiob 2015.

Foto 22. Pukktuulik Küti talu maadel Vana-Küti taluhoonete kõrval. Fotod Mart Hiob 2015.

Ajaloolise külamaastiku tähistena vajavad need vähesed säilinud pukktuulikud hoidmist ja kordategemist.

Külas on säilinud mitmed vanad kividega vooderdatud **veekaevud**, millest mõned on ka kasutusel, nt Tolli. Käesoleva inventeerimise käigus registreeriti ja avati kaev Tolli talus ning Kajusoo maaüksusel, kuid kaeve on rohkem. Ajaloolised kividest laotud kaevid vajavad säilitamist.

Foto 23. Tolli talu kaev. Foto Mart Hiob 2015.

Foto 24. Kaev Hoidjametsa talu endise põllu serval, täna Kajasoo maaüksusel. Foto Mart Hiob 2015.

(2) Laudisega kaetud puithooned (19. saj lõpp – 20. saj I pool)

Vanemad laudisega kaetud ja madalama katusekaldega puithooned pärinevad 19. saj II poolest. Nende arhitektuurne ilme on sarnane samal ajal ehitatud hoonetega tuletorni juures (tuletorni teenijate elamu, tuletorni ülevaataja elamu).

Tuletorni juures asuvatele majadele on kõige sarnasema väliskujundusega heas seisukorras Mändre talu plekiga kaetud madalama kelpkatusega elumaja, mille voodrilaudis paikneb allpool püstiselt ja seina ülaosas rõhtsalt.

Foto 25. Mändre elamu. Foto Mart Hiob 2015.

Samasuguse väliskujundusega, kuid kõrgema viilkatusega on võrdlemisi autentselt säilinud Sireli talu elamu, millel on ajastule iseloomulik tiibuks ja nikerdustega sarikaotsad. Sellistel elumajadel on mitmel puhul säilinud või taastatud dolomiidist korstnapitsid.

Foto 26. Sireli elamu. Foto Mart Hiob 2015.

Mart Hiob 2015

Mart Hiob 2015

Foto 27. Sireli välisuks ja korsten. Fotod Mart Hiob 2015.

Sama perioodi arhitektuurse lahendusega on taastatud Tolli talu elamu, mille fassaadil on taastatud veranda ja rõdu.

Foto 28. Tolli elamu ajaloolised fotod. Eesti Meremuuseum F901/27 ja F 970/14.

Foto 29. Tolli elamu. Fotod Mart Hiob 2015.

Foto 30. Tolli elamu veranda ja korsten. Fotod Mart Hiob 2015.

Mitmed vanemad palkidest ehitatud pikad elumajad on ilmsel sellel või järgmisel perioodil kaetud puitlaudisega ja nende fassaadilahendust on muudetud. Hästi on säilinud Kusti rehielamu, mis on üks väheseid säilinud rehielamuid Vilsandi rahvuspargis ning vajaks sellisena säilitamist. Soovitav oleks elamul eterniitkatuse asendamine roo- või puitkatusega.

Foto 31. Kusti elamu. Fotod Mart Hiob 2015.

Foto 32. Kusti elamu korsten. Foto Mart Hiob 2015.

Tõenäoliselt on varasem palkmaja kaetud laudisega ka Männiku talu elamul. See hoone on hiljuti väga hästi originaalse väljanägemisega taastatud.

Foto 33. Männiku elamu fassaadidetailid. Foto Mart Hiob 2015.

Foto 34. Männiku elamu sarikad. Foto Mart Hiob 2015.

Foto 35. Männiku elamu. Foto Mart Hiob 2015.

Foto 36. Männiku elamu korsten. Foto Mart Hiob 2015.

Lisaks eelnevalt näitena esitatud tüüpilistele laudvoorderdusega majadele on külas säilinud ka teisi sarnase lahendusega hooneid, mille väliskujundus on osaliselt säilinud või asendatud (nt Sigusi ja Kulpri elamu).

Laudisega kaetud majatüüpi esindab ka tõenäoliselt 20. saj algusest pärinev endine kapteni maja Vana-Küti krundil, mis kuulus hiljem kirjanikele Juhan Saarele ja Heino Välile. Maja on eelkirjeldatutega võrreldes veidi mahukam ja suuremate aknaavadega, mis viitab veidi hilisemale päritolule. Säilinud on algne avade paigutus, voodrilaud, korsten jm

kujundusdetailid. Hoone ilmet on muudetud hilisema juurdeehitise ja katuseuukidega.

Foto 37. Vana-Küti uuem elamu. Foto Mart Hiob 2015.

Kirjeldatud perioodi kuuluvad mitmed abihooned, mis võivad olla tahutud palkidest või kaetud voodrilaudadega. Autentsemal kujul on säilinud nt Silla talu abihoone ja Kulpri talu abihoone.

Foto 38. Silla abihoone. Foto Mart Hiob 2015.

Foto 39. Kulpri abihoone. Foto Mart Hiob 2015.

(3) Uuemad hooned (20. saj II pool)

20. saj II poolest ehk nõukogude ajast on Vilsandil säilinud enamik Bioloogiajaama ja Jaama kinnistul asuvatest hoonetest. Need lakoonilise välisilme ja madala katusekaldega krohvitud kivihooned ja paekivist kelder on valdavalt remonditud ja heas seisukorras v.a bioloogiajaama endine peahoone, milles on väidetavalt vammikahjustus. Kinnistule on ehitatud 21. saj uusi maju ja abihooneid, mis varasematega sobituvad.

Külasse on nõukogude ajal ehitatud mõned üksikud uuemad elamud.

Foto 40. Bioloogiajaama põhihoone. Foto Mart Hiob 2015.

Foto 41. Bioloogiajaama paekivist abihoone. Fotod Mart Hiob 2015.

Foto 42. Bioloogiajaama abihoone. Foto Mart Hiob 2015.

Foto 43. Jaama katastriüksusel asuv põhihoone. Foto Mart Hiob 2015.

(4) Uued hooned (21. saj algus)

Eesti taasiseseisvumise ajast alates (20. saj lõpp – 21. saj algus) on Vilsandil uusehitiste rajamine hoogustunud ja seda eelkõige suvemajade ehitamisega. Hoonete arhitektuuris võib välja tuua kolm erinevat suundumust:

- uuendatud välisilmega olemasolevad majad,
- vanu traditsioone järgivad uued majad,
- tüüpsed uued palkmajad,
- arhitekti eriprojektiga kavandatud uued majad.

Järgnevalt igast hoonerühmast täpsemalt.

a) Olemasolevate elumajade ja abihoonete välisilme uuendamine on toimunud omanike endi arusaamade järgi ilma ajaloolisi traditsioone täpselt arvestamata, mistõttu ei ole lahendused arhitektuurselt silmapaistvad. Üldjuhul ei ole hoonete mahtu suurendatud (nt Vana-Vahemere elamu, Kulpri elamu).

b) Varasemaid arhitektuurseid traditsioone on aluseks võetud mitmete abihoonete ehitamisel, mille tulemused on vernakulaarsete näidetena head (nt Kooli, Männiku, Joosepi abihooned, Lonna elamu).

Foto 44. Kooli abihoone. Foto Mart Hiob 2015.

Foto 45. Männiku abihoone. Foto Mart Hiob 2015.

Foto 46. Joosepi abihoone. Foto Mart Hiob 2015.

c) Vilsandil on valdavaks kujunenud uute tüüpsete palkmajade ehitus nii elu- kui abihoonetena. Taolisi uue tüüplahendusega talukomplekse näeme Laasi, Kaheveski, Lagle, Küti, Välja, Kaasiku, Kopli maaüksusel. Positiivsena võib nende tüüphoonete puhul esile tõsta puidu kasutust ehitusmaterjalina, majade võrdlemisi sobivaid mahte ja kõrgeid viilkatuseid, traditsioonilisi aknaid-uksi, naturaalsena mõjuvat viimistlust.

Tüüpmajade arhitektuurne üldilme (hoonete proportsioonid ja mahud, mis mõnikord on liiga massiivsed, palgiseotisega rõdud) ei ole eestimaisele (ka Vilsandi) arhitektuurile paraku iseloomulik, mõjudes sellisena võõralt. Mõnikord paiknevad hooned (eriti uutel kruntidel) arvestamata traditsioonilist hoonete paigutust ümber taluõue. Probleemiks on ka katuste kattematerjal, häirivalt mõjuvad erinevat värvi katusekivi imiteerivad plekkkatused, üsna palju on kasutatud ka kivikatuseid, mis ei ole iseloomulikud

puitehitistele ja traditsioonilisele külaarhitektuurile. Paremini mõjuvad laud-, laastu- või rookatused.

Heade näidetena võib uutest palkhoonetest esile tõsta mitmeid väiksemamahulisi elumaju (Laasi, Põllu, Küti) ja abihooneid (Kaheveski, Küti, Kaasiku, Männiku).

Foto 47. Laasi elamu. Foto Mart Hiob 2015.

Foto 48. Kaasiku kompleks. Foto Mart Hiob 2015.

Foto 49. Põllu abihooned ja elamu. Foto Mart Hiob 2015.

Foto 50. Kahevesti abihoone. Foto Mart Hiob 2015.

Foto 51. Männiku abihoone. Foto Mart Hiob 2015.

d) Vilsandil on kujunemas heaks eeskujuks mitmed arhitektide kavandatud uued hooned. Sellisteks külaarhitektuuriga sobitatud uue arhitektuuri näiteks on Kooli elumaja ja suveköök, Männiku abihoone, Joosepi elumaja, Murdlaine elumaja.

Seevastu mitmed uued palkmajad on küll ehitusmaterjalilt sobivad, kuid neile lisatud palkidega piiratud rõdud ja terrassid ei järgi traditsioonilist palkhoone lahendust. Mõnikord

on selliste uute hoonete laiuse ja pikkuse suhe selline, et majad mõjuvad massiivselt. Ka akende-uste piirdelaudade paigutus ja kujundus üleulatavana ei ole traditsiooniline. Üldilmet leevandavad rookatused, kuid kivikatuste kasutamine ei ole puithoonetele iseloomulik.

Foto 52. Kooli elamu ja suveköök. Foto Mart Hiob 2015.

Foto 53. Männiku abihoone. Foto Mart Hiob 2015.

Foto 54. Murdlaine elamu. Foto Mart Hiob 2015.

Foto 55. Joosepi elamu. Foto Mart Hiob 2015

Kujundusvõtted

Vilsandi küla hoonete arhitektuur peegeldab mitmeid ehitusperioode ja neile iseloomulikke kujundusvõtte. Ühel taluõuel võib näha ümarpalkidest vanemat elamutüüpi, mis hiljem kaeti laudvoodriga ning palkidest või nii rõhtkui püstlaudisega abihooneid. Lisaks on igal hoonetüübil selle ajastu arhitektuurseid lahendusi iseloomustavad kujundusdetailid (nt akende paigutus fassaadil ja klaasijaotus, uste kujundus, akende-uste piirdelauad, voodrilaudise paigutus ja nende profiilid, katuse räästa kujundus, selle paksus või sarikaotste profileering, korstnad jm. Just kujundusvõtte koos detailide lahendusega toovad esile erinevate ajastute arhitektuuri. Seega peaks väga suurt tähelepanu suunama autentsemalt säilinud hoonete säilitamisele algupärasel kujul ka detailides (käesolevas töös väärtuslikud või väga väärtuslikud hooned).

Põhjalikumad soovitusel ehitustöödeks on esitatud ptk 3.17.3 lk 322.

Joonis 41. Väljavõte Vilsandi küla väärtuslikest ehitistest – kolm Väikesel Vilsandil ja 24 Suurel Vilsandil, millest kiviaiad on näidisehitised – on tähistatud lillade numbritega. Väärtuslike ehitiste täielik nimekiri koos kirjeldusega on antud uuringu lühes. Küla peamine tee on näidatud tumesinisega, hooned punasega. Alus: Eesti Põhikaart.

3.1.3. Militaar- ja merepärandi objektid

Vilsandi saarel võib militaarpärandina välja tuua kahe tsaariaegse piirivalvekordoni asukohta tänapäevase Sigusi lõunapoolsel katastriüksusel ja Suurearu katastriüksusel, nõukogudeaegse piirivalvekordoni hooneid Bioloogiajaama katastriüksusel ja kahte nõukogudeaegset piirivalvetorni, millest Bioloogiajaama kõrval asuv on heas seisukorras ja kasutusel sidemastina.

Merepärandist on väärtuslik tuleorniga seotud kompleks, mis on tunnistatud täies mahus muinsuskaitsevääriliseks. Kompleks on heas seisus tänu restaureerimisele.

Foto 56. Nõukogudeaegne piirivalve torn, Vilsandi tuleorn ja merepääste paadikuur Vilsandi tuleorni kompleksis. Foto Mart Hiob 2015.

Joonis 42. Vilsandi küla (rohelisega) koos saarte nimega ja tekstis enim kasutatud kohtade nimega. Militaarpärand on tähistatud punasega, küla peamine tee tumesinisega, hooned mustade täppidena. Alus: Eesti Põhikaart.

Kunagised kalurihütid ja võrgukuurid ei ole Vilsandil säilinud, sest nõukogude okupatsiooni ajal piirati Lääne-Saaremaal merele minekut ning paatide omamine ja kasutamine oli rangelt reglementeeritud. Kalurid pidid astuma kogu oma varaga kolhoosidesse ja ühismajanditel ei olnud huvi üksikuid hooneid hooldada. Sellest tulenevalt hävines ka vastav taristu.

Paadi- ja võrgukuuride taastamine võiks olla põhjendatud ainult vastava funktsiooni ehk kalanduse taastumisel. Iga kuuri ehitustaotlust randa tuleb selgelt põhjendada, koostada projekt soojustamata hoonele ja selle järgi ehitada, et vältida olukorda, kus paadi- või võrgukuuri nime all ehitatakse suvilaid ja saunu. Muu otstarbega hoonete, nt

kämpingute ehitamine randa ei ole kooskõlas traditsioonilise külamaastiku säilitamise põhimõttega ning sellest tuleb hoiduda.

3.1.4. Teedevõrk

Põhiline tänane teedevõrk kujunes välja 19. saj lõpuks. Suurematest teedest on osaliselt hilisem tee Vikati sadamasse ja otsetee Väikeselt Vilsandilt Saaremaale üle Noogimaa, Kalarahu ja Käkimaa.

Mõned ajaloolised teed on ka kasutusest välja läinud – nt tänaseks hävinud talu juurde Alvari katastriüksusel. Siiski võib öelda, et põhilises osas järgib teedevõrk ajaloolist eeskuju. Tõenäoliselt on toimunud teekoridori õgvendamist seoses autode kasutuselevõtuga ja talude hävimisega küla keskosas, kuid selle kindakstegemiseks ei ole piisavalt täpseid kaarte.

Foto 57. Uuendamata metsavahetee. Foto Mart Hiob 2015.

Teekattena on ajalooliselt kasutatud kohalikku materjali – paekivikillustikku ja maakive, kuid päris kiviteid ei ole tõenäoliselt ehitatud.

Foto 58. Külavahetee 1930. a paiku. Ees paremal Kõrtsi talu, mille taga on Mändre koos tuulikuga. Saaremaa muuseum F 3761:1966 F.

Foto 59. Uuendatud külavahetee koos hargnemisega Vikati sadama suunas. Foto Mart Hiob 2015.

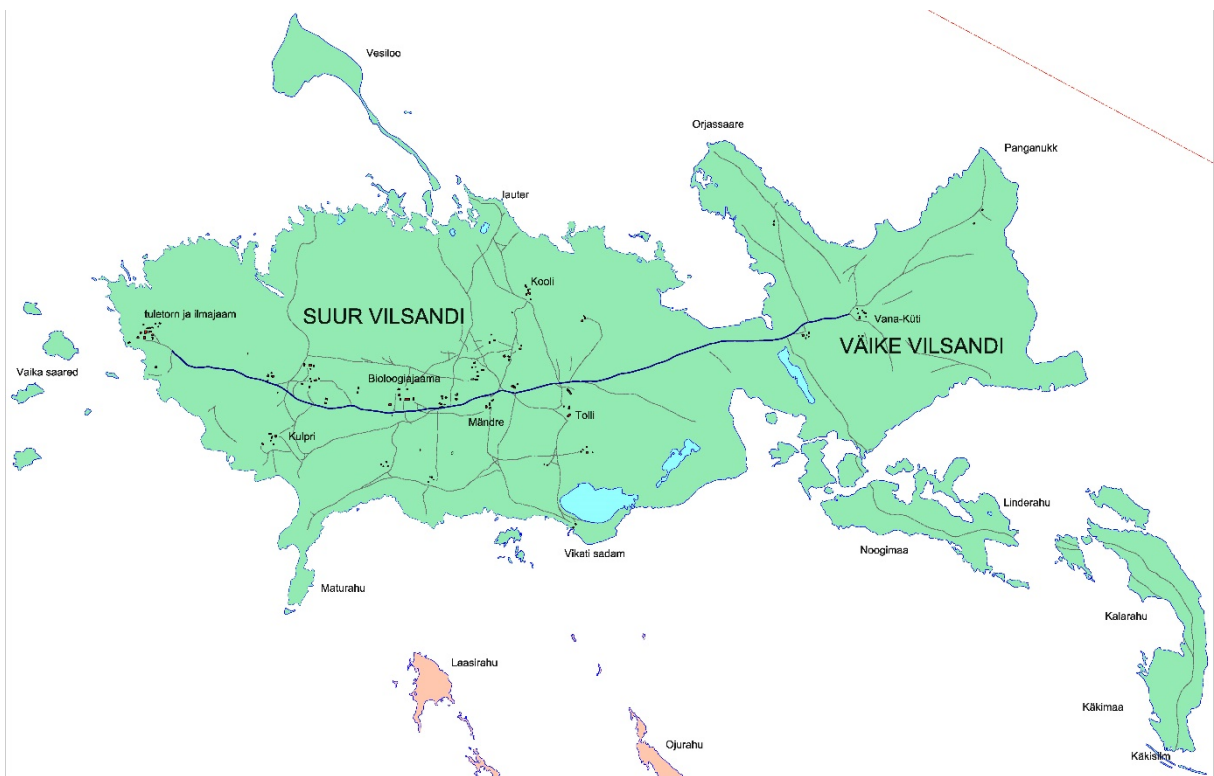

Foto 60. Uuendatud metsavahetee. Foto Mart Hiob 2015.

Foto 61. Endisele heina- ja põllumaale sissesõidetud teerajad. Foto Heiki Kalberg 2015.

Lisaks teekoridoridele on heinamaade ja põldude kasutusest väljalangemise tõttu hakatud kasutama otseteid, mida varem kasutada ei saanud. See on viinud olukorrani, et mitmel pool on sõltuvalt sihtpunktist üle lagendiku sisse sõidetud mitu erinevat teekoridori (nt Tolli juures).

Joonis 43. Vilsandi küla (rohelisega) koos saarte nimega ja tekstis enim kasutatud kohtade nimega. Küla peamine tee on tähistatud tumesinisega, väiksemad teed halliga, hooned mustade täppidena. Alus: Eesti Põhikaart.

Foto 62. Loogeline külavahetee tuletorni juurde. Fotod Mart Hiob 2015.

Täna sel päeval on võimalik Vilsandi ja Saaremaa vahel liigelda traktori või parema maastikuautoga. Tee, mis kulgeb Kuusnõmme poolsaarelt Oostemadalale, läbi Käkisilma (kus kohtuvad paaditee ja autotee) Käkimaale ning

3.1.5. Piirdeaiad

Vilsandi kultuurmaastiku ühe vanima kihistusena on väga hästi säilinud maakivist ja paekivist piirdeaiad, mis ümbritsevad talude põllu- ja karjamaid, aga ka taluõuesid. Taluhoonete hooldamisel ja uute rajamisel on paljudes kohtades ka vanad kiviaiad korrastatud ning rajatud uusi. Praegu Vilsandi külas enim levinud kiviaiad on materjali kättesaadavusest tulenevalt kuivlaotud paekiviaiad. Mõnel pool on lisaks paekivile kasutatud ka maakivi. Aia kõrgus on tavapäraselt 0,8 m kuni 1,2 m, kuid kui soovida kasutada aeda kaitseks metsloomade eest või koduloomade piiramiseks, peaks kõrgus olema vähemalt 1,5 m või enam. Ajaloolistelt fotodelt on näha, et aiad ongi nii kõrged olnud. Tuulekaitseks peaks ehitama veelgi kõrgemaid aedu, mille olemasolu kohta Vilsandi külas andmed puuduvad. Soovitav on piirduda 1,5 m kõrguste kiviaedadega. Kiviaia laius on tavapäraselt 0,6 m kuni 1 m. Kiviaia peale võib asetada ka puitaia, kuid see on pigem soovitatav vaid piirdefunktsiooni täitmise vajadusel.

üle Kalarahu, Linderahu ja Noogimaa Väikesele Vilsandile, on mudane. Lisaks tee raskele läbitavusele saartel sõltub Käkisilmal oleva vee sügavusest, millistele autodele või traktoritele on tee sõidetav.

Foto 63. Tee Saaremaale Väikese Vilsandi lõunatipus. Foto Mart Hiob 2015.

Foto 64. Ümber laotud kiviaed Vilsandi külas Kaheveskil (ülal) ja Koplil (all). Mõlema puhul on kasutatud nii pae- kui maakive. Fotod Mart Hiob 2015.

Ajaloolisi puitaedu ei ole säilinud, on vaid üksikud fotod. Puitaiad on olnud eelkõige

roigastest, mida võiks puitaia ehitamise soovi korral kasutada ka edaspidi.

Foto 66. Roigasaiad Vilsandil. Saaremaa muuseum F 3761:1969 F.

Foto 67. Tolli talu Kadarikupõllu vähemalt 200 aasta vanune lagunenenud kiviaed. Ka põld on kasutusest väljas. Foto Mart Hiob 2015.

Foto 68. Tolli karjatee piirdeaed. Foto Mart Hiob 2015.

Foto 69. Ajalooline ümberladumata kiviaed Vilsandi maastikus. Foto Mart Hiob 2015.

Foto 70. Kusti taluõue piirdeaed, mille ees on ilmetamiseks vanad veskikivid, ja traditsioonilise kujundusega puitvärav. Foto Mart Hiob 2015.

Foto 71. Männiku taastatud/rajatud kiviaed ja sellega sobivad puitväravad. Foto Mart Hiob 2015.

Foto 72. Männiku talu taastatud kiviaed ja sellega sobivad puitväravad. Foto Mart Hiob 2015.

Foto 73. Joosepi õue uue kiviaia ehitus ja Kulpri (tänapäevase Kullamäe) vana kiviaed ja värav. Foto Mart Hiob 2015.

Foto 74. Lagle roigasaed. Foto Mart Hiob 2015.

Uute talukohtade rajamisel paistab probleemiks olevat krundi piirdeaia materjali ja tüübi valik. Külale mitteisloomulike puitlippaedade asemel on soovitatav taastada ja rajada kiviaedu või roigasaedu, mida paljudes kohtades on ka tehtud. Kiviaiale sobib traditsiooniline töötlemata ümarlattedest puitvärav, mille häid eeskujusid võib külas näha mitmeid.

3.1.6. Sadamakohad, lautrid, sillad

Vilsandil on ajalooliselt merendus ja kalapüük etendanud peamist rolli elanike majandustegevuses. Vilsandi põllud ei ole väga viljakad ning suurem osa saarest on olnud kasutusel karja- ja heinamaana. Saare rannikutel on olnud kümneid kalurihütte ja võrgukuure, mille juures on asunud ka lautrid ja paatide vettelaskmise kohad. 1946. a kaardil võib rannikutel kokku lugeda suurel hulgal abihooneid, millest osa on küll heinaküünid.

Ajaloolistel fotodel ja kaartidel on näha nii puidust lautrit kui ka kivist slippi tule torni juures merepäästejaama ees. Slipp on tänaseks sümboolsel kujul taastatud, kuid lautrit ei ole.

Tänapäeval on Vilsandil vaid üks sadamakoht – Vikati sadam – ning üks lautrikoht põhjarannikul Lauulu katastriüksusel.

Foto 75. Vikati sadam. Foto Mart Hiob 2015.

Foto 76. Lauter Laulu katastriüksusel. Fotod Mart Hiob 2015.

Sillad Vilsandil puuduvad ja ei ole kavas neid ka rajada.

3.1.7. Külastustaristu

Vilsandi küla on oma paiknemisega Eesti läänepoolseimas osas ning ilusa maastiku ja loodus- ning kultuuriväärtuste tõttu ligi tõmbav sihtpunkt külastajatele. Juurdepääs saarele on võimalik nii paadiga Vikati sadamasse saabudes (enim kasutatud sadam Saaremaal on Papissaare) kui ka kõrgema sõidukiga vee madalseisu ajal ja külmal talvel Kuusnõmme poolsaarelt üle väikesaarte (Oostemadal, Käkimaa Noogimaa jt) Väike Vilsandile. Paadiga saarele pääsemise teenust pakuvad mitmed paadiomanikud.

Olemasolev Vikati sadam on heas seisukorras ning olulist väljaehitamist ei vaja. Võib suurendada sadamas pakutavate teenuste hulka. Olemasolev pinnastee Saaremaale on optimaalses seisukorras – see ei ole läbitav tavaautodega, kuid annab eritranspordile võimaluse ilma paadita saarele pääseda. Tee oleks soovitatav mingil määral välja ehitada kruusateena. Samas tee kõigile külastajatele läbitavaks tegemine võib tõsta plahvatuslikult saare külastajate arvu, mis võib omakorda kahjustada Vilsandi külale omast rahulikku elutempot ning ei ole seetõttu soovitatav. Peamiseks ühenduseks Vilsandi saarega võiks jääda paadiühendus.

Vilsandi saarel kohapeal on olemas mitmed ööbimisvõimalused taludes (Tolli, Kusti jt), samuti on olemas telkimise võimalus Aaperse rannas ja ka talude õues ning Bioloogiajaama kinnistul (kus vabaõhu laval korraldatakse vilsandlaste ühisüritusi).

Riigimetsa majandamise keskus (RMK) on välja ehitanud külastustaristut, mis toetab vabas õhus liikumist: matkarada läbi Käkisilma üle Käkimaa, Kalarahu ja Noogimaa Vilsandile, matkarada Vilsandi saare lääneossa ja Vesiloo saarele põhjaosas (kuhu pääseb madala veeseisu juures kuiva jalaga), puhkekoht Väikesel Vilsandil, teabetuba ja lõkkekoht Vikati sadamas ning Kulpri telkimisala Aaperse rannas. Nimetatud alad on avaliku huviga ühiskasutuse alad.

Foto 77. RMK matkaraja silt. Foto Mart Hiob 2015.

Arvestades Vilsandi küla püsielanike vähest arvu (kuigi suviti elanike arv kümnekordistub), ei ole soovitatav külastustaristu suurejooneline arendamine. Olemasolev taristu on saarele igati sobiv ning uute külastuskohtade arendamise asemel oleks soovitatav täiendada olemasolevaid. Võimalus on ka teiste olemasolevate talude kasutuselevõtt või uute väikesemahuliste majutushoonete püstitamine hävinud taluõuede alale, eelkõige küla metsases tuumikosas, kus uued hooned sulanduksid paremini ümbritsevatega. Samas tuleks piirata uute hoonete hulka – nt Kopli kinnistul ehitamisel olev puhkeküla on ületamas saarele kohaseid mõõtmeid.

Võimalikud uued hooned tuleks püstitada järgides uute hoonete kohta antud soovitusi peatükkides 3.17.3 ja 3.1.2. Soovitatav on rajada külastustaristu ajaloolise taluõue eeskujul vältides tänapäevaseid puhkekülasid või kämpingute ala paljude sarnaste hoonetega. Kämpingute rajamise tugeva soovi korral tuleks piirduda viie hoonega, mis on suurim ligikaudne ajalooliste väiksemate abihoonete arv talus. Igal juhul tuleks vältida suurema üksikhoone püstitamist kui on ajalooline suuremat tüüpi elamu.

Tänases olukorras tundub sobivaim asukoht uue puhkemaja rajamiseks Bioloogiajaama maaüksusel nõukogudeaegse eluhoone rekonstrueerimise või asendamise teel. Hoonet on võimaluste piires kasutatud majutuseks, kuid selle seisund seda täna ei enam ei võimalda.

Teabetahvlite paigutamisel tuleks arvestada iga koha eripära ning vältida maastiku visuaalset häirimist. Selleks tuleks teabetahvlid paigutada muude ehitiste lähedusse, nende puudumisel kõrghaljastuse lähedusse, kuid siiski huvilisele märgatavalt. Teabetahvli paigutamisel tuleks jälgida, et tahvel ei jääks üksikult maastikusse kõrguma, vaid sulanduks

ümbritsevaga. Teabetahvlid võiks olla võimalikult lakoonilised, väikeste raamidega, tagasihoidlikku värvi ja puidust (kuid mitte puitlaastplaadist vms). Soovitatav on paigaldada mitu väiksemat (u pinnaga üks ruutmeeter) ühe suure teabetahvli asemel.

Foto 78. Bioloogiajaama peahoone välis- ja sisevaade.
Foto Mart Hiob 2015.

Vilsandi külas on võimalik liigelda nii autoga (transporti pakuvad nii paadiomanikud kui ka öömaja pakkujad), rattaga (võimalik laenutada kohapeal) või jala. Saare suurust arvestades ei puudub vajadus täiendavate transpordivõimaluste pakkumiseks. Suplemiseks saab kasutada eelkõige Aaperse liivaranda, kuid merreminek on võimalik ka teistest saare randadest, mis on aga kivid. Suvisel ajal võib liivarand olla ülekoormatud, kuid teiste randade rajamine ei pruugi siiski olla õigustatud.

3.1.8. Ilmekad pärandkooslused

Maastikuväärtused

Vilsandi maastikud on väärtuslikud kahest aspektist. Esiteks on siin säilinud suures mahus traditsioonilisest maakasutusest tulenev maastikupilt rohkem kui sajandi pikkuse perioodi jooksul. Teiseks on traditsioonilisest maakasutusest, kuid ka arengute tõttu 20. saj tekkinud vaheldusrikas ja mitmekesine maastik, mis loob eeldused liigirikkale ja mitmekesisele elustikule. Maastiku vaheldusrikkuse aluseks Vilsandil on looduslike maastike, poollooduslike maastike kui kultuuristatud maastike samaaegne olemasolu ning nende omavaheline läbipõimitus.

Tänapäevaks väljakujunenud maastikumuster tuleneb saare topograafilistest eeldustest ja

põhineb 18.-20. saj väljakujunenud struktuuridel nagu talude paiknemine ja krundistruktuur ning sellest tulenev teedevõrk, kõlvikute paiknemine ja piirid. Saare looduslikest oludest (reljeef, mets, kaldajoon jne) tulenevalt iseloomustab neid struktuure mitteregulaarne paiknemine looduses. Selline looduslike üleminekuid markeeriv vaba joon iseloomustab kõiki poollooduslike ja tehiskultuuride nähtusi ja objekte Vilsandi maastikel: niite ja karjamaid, õuealasid, teid ning krundipiire markeerivaid kiviaedu. Need on joonelemendid, mis markeerivad ja määravad Vilsandi maastikumustri. Neid struktuure saab pidada ka Vilsandi maastiku väärtuste kandjateks.

Foto 79. Vaade Vilsandi tuleornist saare lagedale idakaldale enne 1940. aastat. Kiviaia sees on köögiviljapeenrad ja põld. Saaremaa muuseum F 3761:18.

Eesti Maaülikooli töös Matsalu ja Vilsandi rahvusparki maakatte andmebaasi koostamise ning ajaloolise maakasutuse analüüsi ja

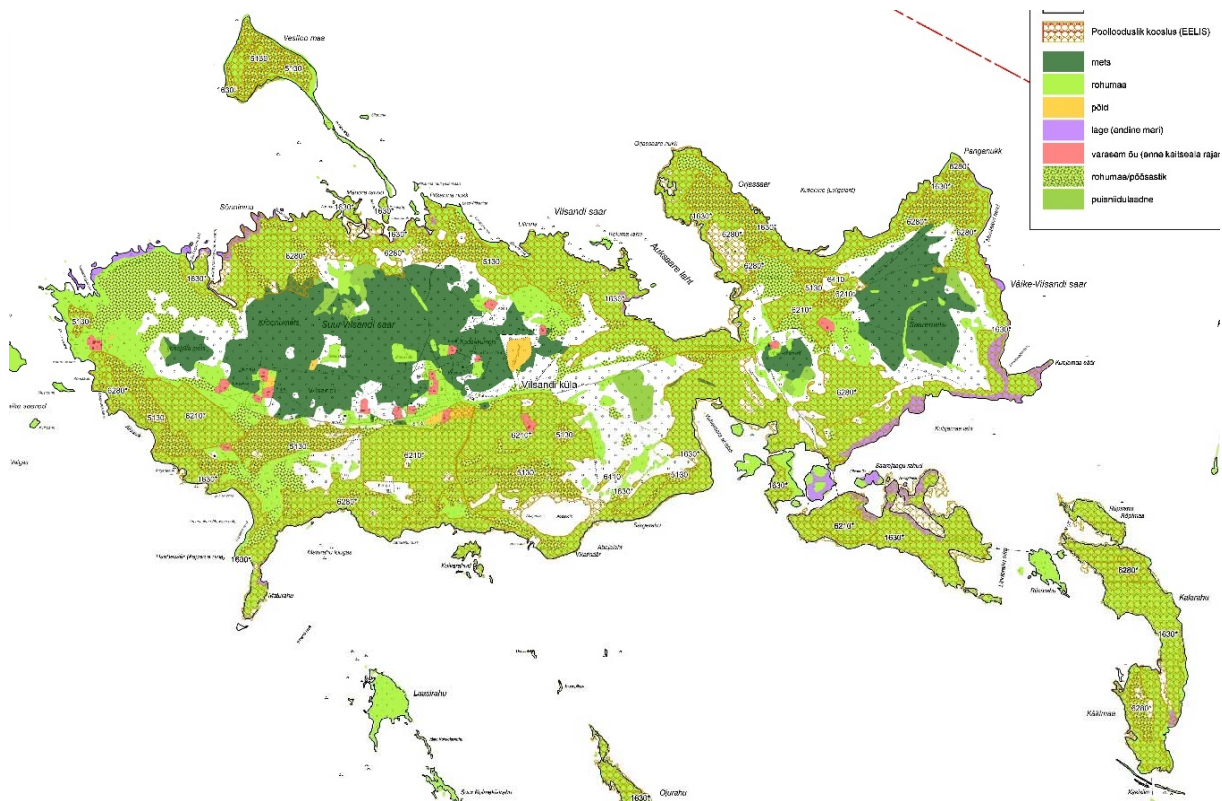
tsoneeringu⁸⁴ kohta on antud I klassi ja II klassi kuuluvad maakatte tüübirühmade alad. Seejuures I klassi alad (vt peatükk 2.2) on

⁸⁴ Töö aruanne on kättesaadav aadressil <https://www.kik.ee/sites/default/files/Uuringud/2>

014/matsaluvilsandi_maastikulise_tsoneeringu_aruanne_0.pdf

maastikus määratletavad läbi traditsioonilisest maakasutusest tulenevate struktuuride, läbi

iseloomuliku vaheldusrikka maastikupildi ja eelpoolkäsitletud spetsiifilise maastikumustri.

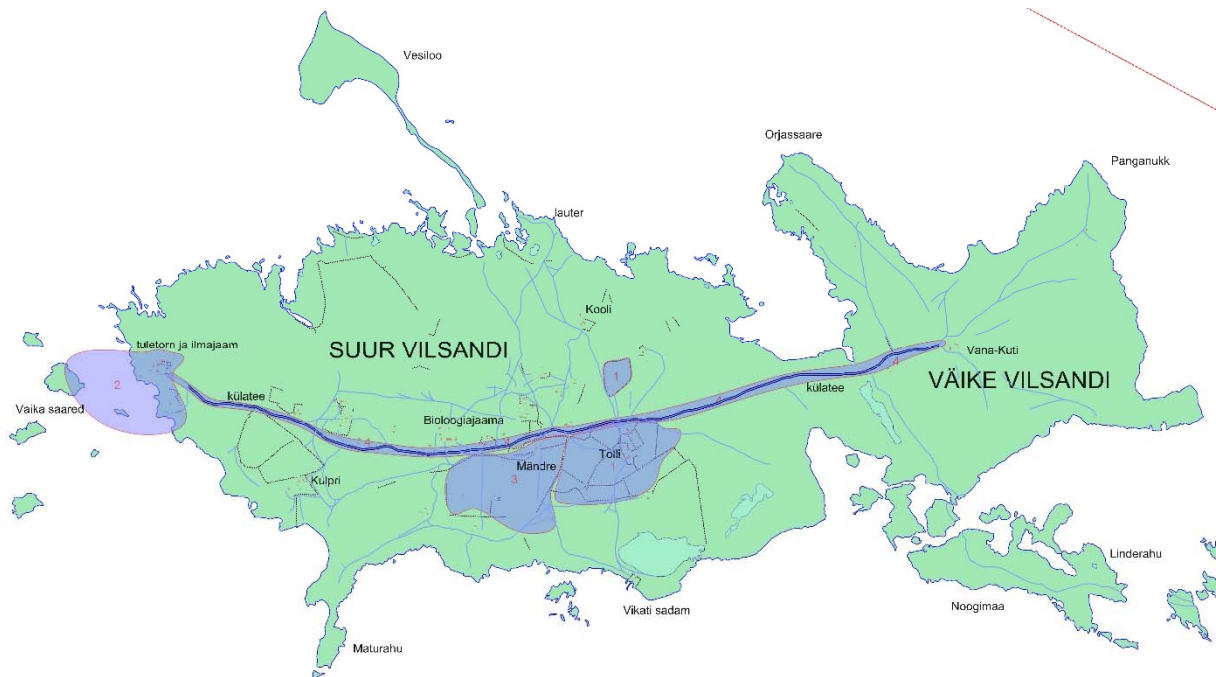
Joonis 45. Väljavõte Eesti Maaülikooli 2014. a tööst „Matsalu ja Vilsandi rahvuspargi maakatte andmebaasi koostamine ning ajaloolise maakasutuse analüüs ja tzoneering“. I klassi maastikud Vilsandi külas.

Samas on oluline teadvustada ka seda, et Vilsandile iseloomuliku miljöö ja *genius loci* osadeks nii, nagu me seda tavatseme tajuda ja väärtustada tänapäeval, on ka need nõ II klassi maastikud siiski olulised paikade määramisel ja suhestumisel AD2016, mistõttu ei saa neid üheselt automaatselt planeerimisalastel otsustustel väheesteetilisteks või väärtusetuteks tunnistada.

Järgnevalt toodud joonisel on näidatud I klassi maastikud, mis võivad olla nii rohumaad (suures osas endised karja- või põllumaad), puisniidulaadse alad puude ja põõsastega,

mets, taluõued kui ka üksikud säilinud (või hiljuti kasutusest välja läinud) põllud. Vilsandi küla puhul tuleb eriti väärtuslikena nimetada avaraid endisi karja- ja põllumaid, mis jäävad endise Tolli talu ümbrusse (ning sellest lõunasse ja itta), endise Mändre talu ümbrusse (ning sellest lõunasse ja läände) ja tuletornist lõunasse. Need alad on käesolevas töös määratletud kultuuriväärtusega aladena. Lisaks nimetatud aladele on silmatorkavalt tähelepanuväärne maastikuelement küla läbiv peamine ida-lääne suunaline tee Väikeselt Vilsandilt tuletorni juurde.

Joonis 46. Vilsandi küla kultuuriväärtuslikud alad (tähistatud siniste nummerdatud aladena): 1. Tolli talu ümbrus; 2. tuletorni ja ilmajaama ümbrus, 3. Mändre talu ümbrus ja saare keskosa; 4. Vilsandi ida-lääne suunaline külatee. Sinisega näidatud tänased teed, mustaga kiviaiad, punasega hoonestus. Alus: Eesti Põhikaart.

Endine Tolli talu kui Vilsandi vanim talu on säilitanud oma piirid osaliselt mitmesaja aasta jooksul. Talukompleksi kuuluvad taastatud peahoone, endine sepikoda (praegu kasutusel saunana, kaks keldrit, teine eluhoone ja taluõuest väljaspool asetsev arhailine puitosadega kivihoone, mis on mh kasutusel olnud rehena (säilinud on reheahi). Talu piiridele on ehitatud tänagi säilinud kiviaiad ning avarat maastikku ilmestavad peale talukompleksi enda veel tuulik talust idas ja põlispuid taluaias. Lisaks vahetult taluga piirnevatele maadele asub Tolli talule kuulvaid alasid põhja pool külateed, millest tähelepanuväärseim on Kadariku põld, mis on samal kujul kiviaiast ümbritsetuna säilinud vähemalt mitusada aastat. Tolli talust edelas on Lümända mõisale kuulunud tsaariaegse Sooni talu või karjamõisa ase.

Vilsandi tuletorn kui Saaremaa vanim on Vilsandi saare sümbol ning koht, kust sai alguse Vilsandi rahvusparki loomine seoses linnustiku kaitsega üle sajandi tagasi. Tuletorni kompleksi kuuluvad mitmed muinsuskaitse all olevad ajaloolised ja mõned ajaloolistega hästi sobituvad uushooned. Hoonestusest lõunas

asub kiviaiaga ümbritsetud endine põllumaa ja idas asuvad lambaaiad.

Endise Mändre talu juures külateest lõunas on silmapaistvalt väärtuslik loopealne, mis on olnud kasutuses karja- ja põllumaana, säilinud kiviaedade ja kahe tuulikuga, külakalmistu, põlispuid ning endiste talude Kõrtsi ja Nuri (Sonni-Peetri maaüksusel) ase.

Eraldi kultuuriväärtusliku alana on äramärkimist vääriv küla peamine ida-lääne suunaline tee Väikeselt Vilsandilt tuletornini, mis lookleb iseloomulikult talude ja kõlvikute vahel. Tee moodustab justkui küla selgroo, kus toimub valdav liikumine külasiseselt. Suurem osa taludest asub küla keskosas teest põhja pool ning põllu- ja karjamaad asuvad teest lõunas. Teest lõunas asusid vaid loetud vanemad talud – Tolli, Mändre, ja Kulpri talu ning tänaseks hävinud Kõrtsi, Nuri (Sooni-Peetri), Sooni talu – kaks kordonit ja sõdadevahelise vabariigi ajal rajatud Põllu talu, samuti Vikati sadam. Ülejäänud elamud Suure Vilsandi lõunapoolses osas on püstitatud suvilatena viimastel aastakümnetel ja on vastuolus küla traditsioonilise asustuse paiknemisega.

Käesoleva uuringu tulemustele tuginedes ei ole Vilsandi küla maastikupärandi kaitse seisukohalt soovitatav uute eluhoonete

ehitamine külateest lõunas asuvatele ajalooliselt hoonestamata maaüksustele.

Foto 80. Vilsandi maastiku erinevad ilmed pildistatuna kagu suunas endisest piirivalvetornist saare keskosas. Fotod Mart Hiob 2015.

Lisaks võib esile tuua veel mitmeid väiksemaid väärtuslikke maastikuelemente nagu Joosepi maaüksusel taastatud puiskarjamaa, Suure

Vilsandi keskel paiknev ajalooline metsaala, endised karja- ja põllumaad Kulpri talu ümbruses ning karja- ja heinamaad Väikese

Vilsandi Orjassaare ja Panganuki poolsaarel, rannaniidud Suure Vilsandi lõunaosas, Suure ja Väikese Vilsandi vahel ja Suure Vilsandi põhjaosas, saare kõik ajaloolised kuivlaotud paest või pae- ja maakivist kiviaiad, ajaloolised kividest laotud kaevud, ajaloolised taluõued ja endiste taluõuede asemel, millest mõnel on hooned hävinud juba üle-eelmisel sajandil, mõnel aga sel sajandil.

Foto 81. Joosepi maaüksuse taastatud puiskarjamaa. Foto Mart Hiob 2015.

Vaadeldavuse huvides on soovitatav endised karja- ja põllumaad, aga ka puiskarjamaad niita vähemalt korra aastas või kasutada neid loomade, eelkõige lammaste karjatamiseks. Ka põlluharimise taastamine oleks teretulnud. Samuti on soovitatav eksponeerida säilinud vanima tsaariaegse kordoni (Sigusi lõunapoolsel maaüksusel) ja Veneküla tuuliku varemed puhastades need pealekasvanud haljastusest ning konserveerides müürid.

Omaette alad on merest kerkinud rannikupiirkonnad, mistõttu ajalooline maastikupilt neis piirkondades on muutunud. Need liituvad visuaalselt ja füüsiliselt väärtuslike rannaniitude jt väärtuslikeks määratletud maastikuosadega.

Foto 82. Maismaa kerkimine ja mere taandumine Vilsandi põhjarannikul näitlikustatud madala veeseisuga. Foto Mart Hiob 2015.

Väljakutse maastikuväärtuste säilitamisel

Laiemalt esinevaks probleemiks on Vilsandil (ja mujal sarnastes kohtades) on avatud alade aeglane võsastumine, mille üks põhjus on majapidamiste kadumine, ent teisalt ka kaasaegsest niitmisspetsiifikast tulenev, mille tulemusel võsastuvad endisaegsed poolavatud ja avatud alad, eelkõige õuemaad ning nendega seotud lähialad. Hetkel on küll endiste talukohade asukohad maastikus suures osas loetavad, kuid need jäljed kaovad ajapikku asendudes lõpuks loodusliku põõsastiku ja metsaga. Võsastumisega koos kaovad maastikule omased joonelemendid (teed, kiviaiad, kõlvikupiirid). Arvestades seda, et talukohad on olemasoleva maastikumustri nõ olemuslikeks fookusteks/keskusteks nii visuaalses, kui tähenduslikus mõttes, siis on tegemist probleemiga, millele ei ole head lahendust, kuid mis ajapikku süvenedes muudab pärandkultuuri seisukohast avatud alade mehaanilise lahtiniitmise küsitavaks. Ilma taludeta, mis defineerivad ja mõtestavad endaga seotud maastikku, tekib niiviisi uus maastikustruktuur, mis ei iseloomusta enam traditsioonilist pärandmaastikku, vaid ajaloolisest struktuurist kujundatud uus maastik, millel on kahtlemata suur esteetiline ja looduskaitseväärus, kuid küsitav ajalooline väärtus.

Foto 83. Võsastuv endine heina- ja karjamaa Küti talu maadel. Foto Mart Hiob 2015.

Foto 84. Hoidjametsa koha kasutusest väljalangenud elamu. Foto Mart Hiob 2015.

Vilsandi külas on õnneks talukohtade kadumine peatunud ning pigem on surve uute kohtade kasutuselevõtuks hooajaliste elamutena.

Vilsandi maastikele märkimisväärseks ohuks on endisaegse traditsioonilise mitmekülgse põllumajandusliku maakasutuse asendumine vaid hooajalise karjakasvatuse ja traktoritega niitmisega. Avatud niitude ja puisniitude (ning puisniidulaadsete alade) mehaaniline niitmine ilma reaalse karjakasvatusega toob perspektiivis kaasa ka maastikupildi muutumise ning ka niidukoosluste ja niidult puisniidule/metsale üleminekualade koosluste muutumise. Traktoritega niitmine ei võimalda hooldada kõiki puude ja põõsaste vahesid, kus varem niideti vikatitega või kus sõid loomad. Tänapäevaste masinatega niites muutuvad väikesed sopid järjest laugemaks ning kaob alade kunagine mosaiiksus ja isikupära.

Foto 85. Niidetud ja niitmata alade vaheldumine maastikus. Foto Mart Hiob 2015.

Karjatamise puudumisel või alakarjatamise tulemusena alad kulustuvad, võsastuvad ja metsastuvad ning niidule omane taimestik vaesestub või kaob hoopis. Karjatatavate ja niidetavate alade taimestik on erinev, kuna ühel juhul saavad kasvada taimed, kes taluvad tallamist, teisel juhul mitte. Niitude säilimiseks on oluline, et need oleks korralikult karjatatud või niidetud ja koristatud. Niite koristamine on vajalik, kuna vastasel korral hakkavad domineerima taimed, mis suudavad kiiremini omastada lämmastikku, mida tekitavad mahajäänud hein või heksel. Sellepärast ei ole soovitatav ka poollooduslikke kooslusi hekseldada, kuna pikaajalisel heina või heksli mahajätmisel muutub taimestik liigivaesemaks.

Foto 86. Vabalt ringi uitavad lihavaesed Panganukil, tänapäevased kodused kariloomad. Foto Mart Hiob 2015.

Foto 87. Karjatatud karjamaa, Tolli katastriüksus Suure Vilsandi idaosas, mis kuulus talu juurde juba 18. saj. Foto Mart Hiob 2015.

Probleemiks võib olla kaasaegse maakasutuse ja uushoonestamisega seotud muutused, mis tulenevad teede õgvendamisest, uusehitiste püstitamisest varem hoonestamata aladele ja sellega seotud õuemaade muutustest. Selle tagajärjel muutuvad vaated ja traditsiooniline maastikupilt, mida tavatseme Vilsandi saarele

omistada ja väärtuslikuks pidada, kaotab ajapikku oma isikupära ja kohati ka esteetilise ilme.

Meeldejääviks detailiks maastikus on pisike kohalik kalmistu suurte karja- ja heinamaade serval puudesalus. Kalmistu on hästi hooldatud, kuid loomapidamise taastumise korral vajab paremat piiret.

Foto 88. Vilsandi küla kalmistu, kuhu hauakivide järgi maeti 1940ndatel. Foto Mart Hiob 2015.

3.1.9. Muinsuskaitsealused objektid

Vilsandil on kultuurimälestisena kaitse all tuletorni kompleks üksikobjektidena ja kaks kultusekivi saare keskosas.

Vilsandi tuletorni kompleks on kultuurimälestisena kaitse alla võetud 2004. a. Kompleksi kuulub 12 ehitist (vt täpsemalt lisatud tabel), neile on kehtestatud ühine kaitsevöönd. Mälestiste ja nende kaitsevööndis toimetamist reguleerib muinsuskaitseseadus.

Tuletorni (ehitatud 1809, hiljem remonditud ja täiendatud) juures olevad hooned Vilsandi saare läänerannikul on ehitatud valdavalt 19. saj, mõned 20. saj keskel. Tuletorn kui vanim kompleksi kuuluv hoone on kahe sajandi jooksul etendanud tähtsat osa Balti mere rahvusvahelise laevaohutuse tagamisel.

Foto 89. Vilsandi tuletorni kompleks 1906. a. Foto Eesti rahva muuseumi fotokogu ERM Fk 153:1.

Foto 90. Vilsandi tuletorni kompleks 20. saj alguses. Foto O. Esna kogust.

Foto 91. Vilsandi tuletorni kompleks 1925. a. Foto Saaremaa muuseum F 3761:1668 F.

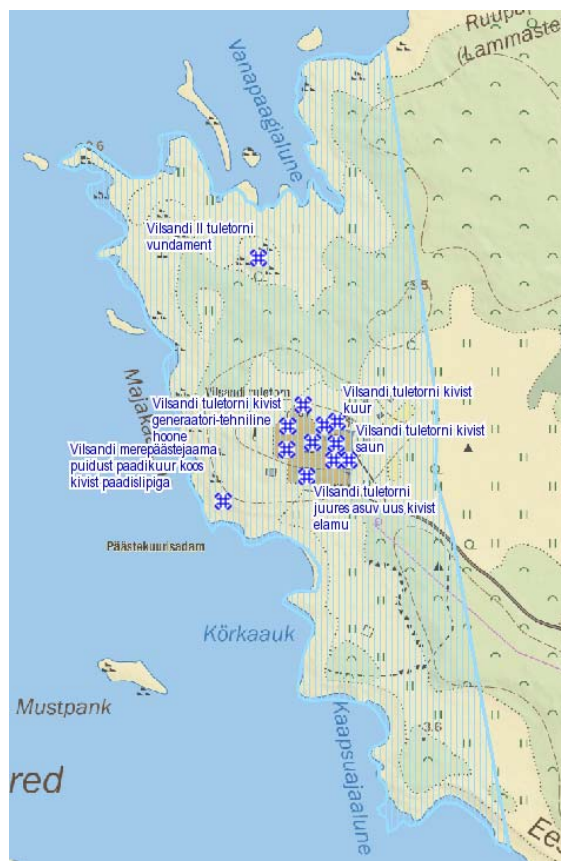
Foto 92. Vilsandi tuletorni kompleks 1925. a merelt vaadatuna. Foto Eesti rahva muuseumi fotokogu ERM Fk 461:4.

Foto 93. Vilsandi tuletorni kompleks 1925. a. Foto Saaremaa muuseum F 3761:1654 F.

Foto 94. Vilsandi päästejaam töökorras olevana. Eesti meremuuseum F 5147.

Joonis 47. Väljavõte Maa-ameti kultuurimälestiste kaardirakendusest, xgis.maaamet.ee. Tähistatud on üksikmälestised ja helesinine viirutusega on näidatud mälestiste ühine kaitsevöönd.

Joonis 48. Väljavõtte Maa-ameti kultuurimälestiste kaardirakendusest, xgis.maaamet.ee. Vilsandi tuletorni kompleksi kuuluvad mälestised, millele lisandub paarsada meetrit põhjapool Vilsandi teise tuletorni vundament.

Foto 95. Vilsandi päästejaam enne restaureerimist. Eesti meremuuseum F 1902/4.

Foto 96. Vilsandi päästejaam pärast restaureerimist. Foto Mart Hiob 2015.

Tänapäeval kuulub enamik kompleksi hoonetest erinevatele omanikele – majakas

Veeteede ametile, ülevaataja elamu ja kivist kuur Eesti meteoroloogia- ja hüdroloogiainstituudile, ülejäänud hooned eraomanduses.

Kui muinsuskaitse alla võtmise ajal olid kompleksi kuuluvad hooned võrdlemisi halvas seisukorras, siis tänaseks on enamik hooneid restaureeritud ja väga heas seisukorras, v.a tuletorn ise, mille seisukord on halb (vt täpsemalt mälestiste nimekiri ja seisukord lisatud tabelis). Erilist tähelepanu väärib ainulaadse ehitise – Vilsandi merepäästejaama puidust paadikuuri ja kivist paadisliipi kordategemine eraalgatusena.

Tuletorni kompleksist on kujunenud Vilsandi üks olulisemaid vaatamisväärsusi, esindades sellisena saare ajalugu ja arhitektuuri. Lisaks tähistatakse neis hoonetes tihti saarerahvale olulisi sündmusi.

Vilsandi arheoloogiamälestisena kaitse all olevat kaks kultusekivi paiknevad küla keskel teeäärsel Kusta maaüksusel. Need 1000. a eKr pärinevad lohukivid avastas V. Lõugas 1974. a. 1997. a mälestiseks tunnistatud kultusekivid on hästi säilinud ja nende ümbrus hooldatud.

Kultuskivide kaitsevöönd on 50 m. Kivide algupärasust on ka kahtluse alla seatud, sest ligi 3000 a tagasi ei olnud Vilsandi saar merest veel väidetavalt vabanenud.

Joonis 49. Väljavõte Maa-ameti kultuurimälestiste kaardirakendusest, xgis.maaamet.ee. Kaks kultusekivi Kusta katastriüksusel.

Tabel 4. Vilsandi küla kultuurimälestised.

Reg nr	Nimi	Asukoht	Vanus, seisund	Foto
Ehitismälestised				
27252	Vilsandi II tuletorni vundament	Looala katastriüksus	varemetes	
27251	Vilsandi merepäästejaama puidust paadikuur koos kivist paadislipiga	Piisa katastriüksus	Ehitatud 1874 Restaureeritud 2012	

Reg nr	Nimi	Asukoht	Vanus, seisund	Foto
27250	Vilsandi tule torni juures asuv uus kivist elamu	Piisa katastriüksus	Ehitatud 1960ndatel Hea	
27249	Vilsandi tule torni kivist generaatori-tehniline hoone	Murdlane katastriüksus	Ehitatud 1960ndatel Restaureeritud 2013-14	
27248	Vilsandi tule torni kivist kuur	Ilmajaama katastriüksus	Ehitatud 19. saj I p Restaureeritud 2013-14	
27247	Vilsandi tule torni puidust ait	Murdlane katastriüksus	Ehitatud 19. saj II p Restaureeritud 2013-14	
27246	Vilsandi tule torni kivist kütteladu	Murdlane katastriüksus	Ehitatud 19. saj II p Hea	
27245	Vilsandi tule torni kivist kelder	Murdlane katastriüksus	Ehitatud 1893 Rahuldav	
27244	Vilsandi tule torni kivist saun	Piisa katastriüksus	Ehitatud 19. saj lõpp Hea	

Reg nr	Nimi	Asukoht	Vanus, seisund	Foto
27243	Vilsandi tule torni teenijate elamu – vahimaja	Murdlane katastriüksus	Ehitatud 19. saj lõpp Restaureeritud 2011-12	
27242	Vilsandi tule torni ülevaataja elamu	Ilmajaama katastriüksus	Ehitatud 19. saj II p Restaureeritud 2012-13	
27241	Vilsandi tule torn	Vilsandi tule torn 925 katastriüksus	Ehitatud 1809 Halb	
Arheoloogiamälestised				
12386	Kultusekivi	Kusta katastriüksus	Kasutusel I at e.m.a. Avastanud V. Lõugas 1974 Hea	
12385	Kultusekivi	Kusta katastriüksus	Kasutusel I at e.m.a. Avastanud V. Lõugas 1974 Hea	

3.1.10. Elanike küsitluse tulemused

Vilsandil elab 2015. a lõpu seisuga aastaringelt kolm püsielanikku ja hinnanguliselt kuni 100 hooajalist elanikku.

Saare külastamise ajal oli võimalus vestelda nii kõigi püsielanike kui ka mitme hooajalise elaniku ja külalisega. Intervjueeritavad olid järgmised:

1) Mees, noor, hooajaline elanik, tegeleb majutus- ja veoteenuse pakkumisega,

2) Mees, keskealine, püsielanik,

3) Mees, keskealine, hooajaline elanik, tegeleb majutus- ja veoteenuse pakkumisega,

4) Naine, keskealine, hooajaline elanik, tegeleb majutus- ja veoteenuse pakkumisega,

5) Mees, keskealine, hooajaline elanik,

6) Mees, keskealine, püsielanik,

- 7) Naine, keskealine, püsielanik,
- 8) Naine, noor, hooajaline elanik,
- 9) Naine, keskealine, hooajaline elanik.

Inimestega vesteldi üldjuhul nende juures või nende (hooajalise) elukoha läheduses, vestlusest võttis osa ka teisi inimesi peale nimetatute.

Vastused vastavalt metoodikas toodud küsimustele/teemadele (ptk 2.4) olid kokkuvõtvalt järgmised:

1. Enamik vastanuist omasid või nende lähisugulased omasid kinnisvara Vilsandi saarel. Paar vastanutest hooldasid saarel olevat teiste omanike kinnisvara.
2. Vastanud olid saarel elanud keskmiselt paarkümmend aastat. Üks vastanutest oli tulnud suvitama juba väikesena koos isaga. Mõned olid saarel tööl käinud viimased kümmekond aastat.
3. Vilsandi küla väärtusena toodi esile eelkõige looduslikku keskkonda, eraldatust muust maailmast ning rahu ja vaikust. Hoonetest meeldisid enim tuleorni ümbruses olevad restaureeritud majad, eriti päästepaadi kuur. Uusehitiste hindamisel oldi pigem kidakeelsed, tundus, et kriitika väikeses kogukonnas ei ole kombeks.
4. Kultuuriväärtuste kaitse puhul toodi välja ühelt poolt põhjendatud kõrgendatud nõudmisi just muinsuskaitsealuste objektide puhul, kuid teisest küljest ametnike vähest valmisolekut kaasa aidata lahenduste leidmisel ning vähest tunnustust hea tulemuse saavutamisel. Looduskaitse puhul toodi esile, et piirangud tähendavad lubade ajamist, kuid tegevuse enda piiramist looduskaitse nõuete tõttu oluliselt esile ei toodud. Oldi uhked restaureeritud majade üle (tuleorni kompleks). Osa küsitletutest kiitsid Muinsuskaitseameti töötajaid, kes on olnud asjatundlikud ja abivalmis. Mõned aga kritiseerisid Muinsuskaitseametit, kuna ei saanud aru, miks kõik (ka kuurid) tuleorni kompleksis on kaitse all. Negatiivne suhtumine oli tingitud ehk sellest, et ei omatud täpset ülevaadet, millised ehitised on kaitse all, millised mitte. Näiteks ei teatud, et pukktuulikud ei ole mälestised. Ei saadud ka aru, miks kahte kultusekivi arheoloogiamälestisena kaitstakse, kuna need olevat kusagilt mujalt sellesse kohta toodud ning taolisi kive olevat rannas palju. Tolli talus oldi uhked taastatud hoonete üle, teistes taludes hinnati samuti vanu hooneid ja leiti, et neid tuleb säilitada.
5. Ühest küljest pooldatakse piirangute seadmist ehitustegevusele, et säilitada Vilsandi saare traditsioonilist väljanägemist, kuid teisest küljest on piirangud häirinud tugevasti enda tegevusi. Mõned vastajad soovisid ka kaasaegsemaid mugavusi nagu siledad teed, kuid teised tõid esile autentse keskkonna säilitamise esmatähtsuse. Uute elamukruntidena pooldati eelkõige ajaloolisi talukohti, erandjuhul ka varem hoonestamata alasid ning ranniku äärt. Randa sooviti ehitada kalurite jaoks kuure.
6. Tunti puudust külakeskusest, mida ei ole Vilsandil välja kujunenud. See on asunud erinevatel aegadel eri kohtades, olenevalt hoonete funktsioonist ja tähtsusest (näiteks tuleorn, bioloogiajaam). Täna kasutavad elanikud ühiste ürituse kohana kas suuremaid majapidamisi, bioloogiajaama vabaõhulava või tuleorni juures olevat restaureeritud päästepaadikuuri. Päevakorral on külakeskuse rajamine ja selleks sobiva hoone või koha leidmine. Keskusena on kaalutud bioloogiajaama maaüksuse hooneid, Mändre elamut, Tolli talu kivist suurt abihoonet või hoopis uut kohta Suure Vilsandi keskosas (endise Väike-Kõrtsi asunikutalu asukohas). Külakeskuse koha valikul on soovitatav, et seda otsustavad eelkõige saare elanikud ja suvitajad, kuigi nende vahel valitsevad erinevused.

Väikesel Vilsandil oli tunda eemalolekut ning Suure Vilsandi tegemisi vaadati justkui naabritena pealt.

Kultuuriväärtuslikkuse puhul toodi esile inimest kui selle kandjat – ilma inimesteta ei saa olla ka kultuuriväärtusi. Muret valmistas, et saarel alalisi elanikke peaaegu ei ole ja sellest tulenev järjepidevuse kadumise oht. Teisest küljest oldi entusiastlikud just viimastel aastatel toimunud arengute üle – tuletorni kompleksi restaureerimine, teede korrastamine ja selleks vajaliku tehnika olemasolu, päästeauto ja päästetehnika muretsemine ning selleks vajaliku hoone ehitamine.

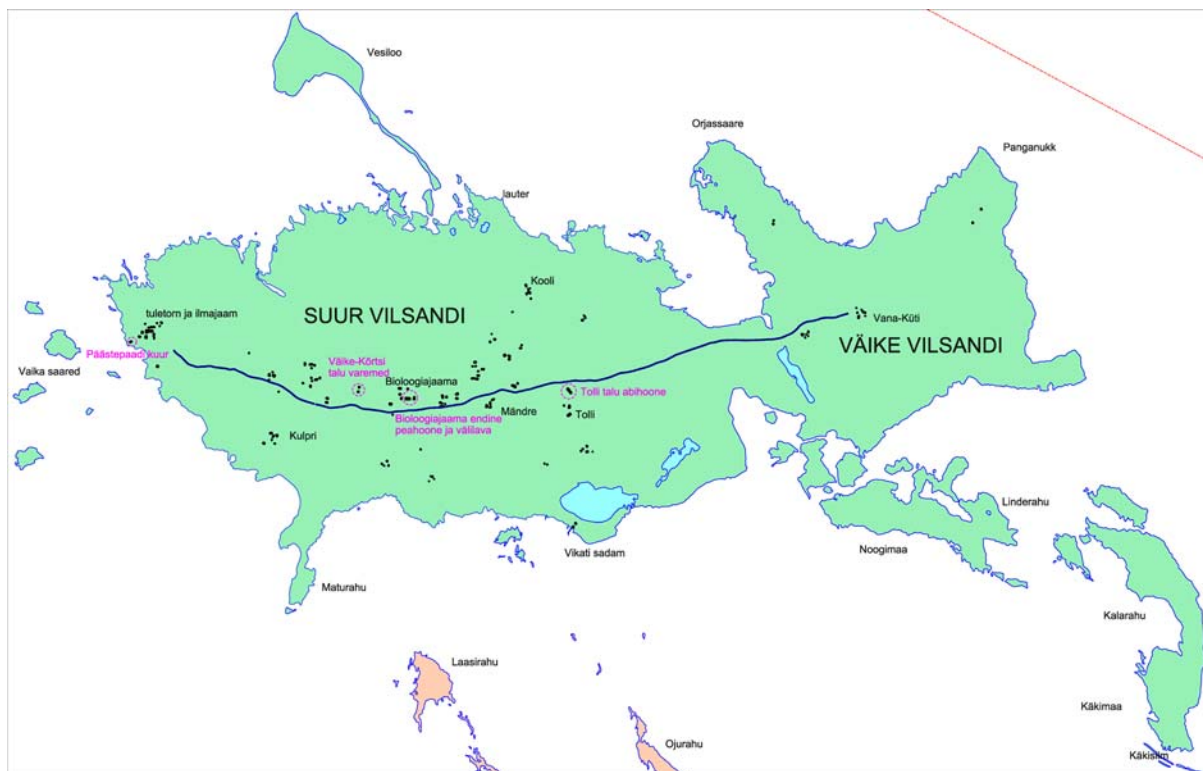
7. Kontakti olemasolu rahvusparki töötajatega ei tulnud jutuks.
8. Rahvusparki kaitse eesmärkidega oldi üldjoontes kursis, kuid need segunesid muinsuskaitse eesmärkidega. Nimetati linnukaitset ja traditsioonilist külastruktuuri.

9. Teabe levitamise viisid ei tulnud jutuks.

Inimesi küsitleti 2015. aasta oktoobrikuus, mil valdav osa suvitajatest olid külast lahkunud, kuid inimesi oli kohal siiski rohkem, kuna tähistati juubelisünnipäevi. Küsitlus ei kajasta päris adekvaatselt kogu saare elanikkonna, eelkõige hooajalise, seisukohti, vaid esitab konkreetsete inimeste mõtteid.

Foto 97. Püstitatud päästetehnik kuur Suure Vilsandi keskosas Koolinuka maaüksusel. Foto Mart Hiob 2015.

Joonis 50. Vilsandi küla (rohelisega) koos saarte nimega ja tekstis enim kasutatud kohtade nimega. Nelja elanike väljapakutud ühiskondliku keskuse asukoha ettepanekud on tähistatud lilla ringiga, küla peamine tee tumesinisega, hooned mustade täppidena. Alus: Eesti Põhikaart.

3.1.11. Väärtuslike külaosade ettepanek

Käesoleva analüüsi tulemusena jõuti järgnevas tabelis antud seisukohale Vilsandi küla väärtuslikkuse osas. Tabelis on esitatud väärtuslikkuse kriteeriumid vastavalt metoodikas väljatoodule (ptk 2.6).

Tabel 5. Vilsandi küla väärtuslikkuse analüüs vastavalt eelnevalt määratletud kriteeriumitele.

Kriteerium	Hinnang
I Unikaalsus, erakordsus	Vilsandi kaluriküla ei ole väga vana küla, sest veel 17. saj oli saarel vaid üks talu. Talude arv kasvas eelkõige 19. saj ja valdav osa talukohtadest kujunes välja 19. saj lõpuks, 20. saj alguseks. Samas on see struktuur hästi säilinud, suurem osa ajaloolistest talukohtadest on alles. Tegemist on kõrgeima väärtuse tasemega.
II Ehitiste väärtuslikkus	Leidub väärtuslikke 19. saj II poole ehitisi (osa ehitisi tuleorni kompleksis, 19. saj palkhooned) ja 20. saj I poole ehitisi (vanemad puitlaudisega hooned), lisaks üksikuid vanemaid ehitisi, nt tuleorn, Tolli talu kivist abihoone. Kõige vanemad on tõenäoliselt kiviaiad, mis on säilinud suures ulatuses ja väärivad esiletõstmist. Taluõuede hoonestuse planeerimisstruktuur järgib ajaloolisi traditsioone. Säilinud on neli pukktuulikut, ühe tuuliku vare ja vanad kaevud. Tegemist on kõrgeima tasemega.
III Elanike ja omanike hinnang oma küla(osa)le	Elanikud ja kinnisvara omanikud/haldajad hindavad saare väärtust väga kõrgelt.
IV Kultuurimaastike iseloomustus	Endised heina- ja karjamaad ning põllumaad, samuti metsad on väga hästi säilinud, tegemist on valdavalt enam kui 100 aasta taguse kõlvikute mustriga. 1. klassi poollooduslikke kooslusi ja teisi kõlvikuid esineb suurel alal ja palju, tegemist on kõrgeima tasemega.
V Asustusjälgede säilivus	Tänane asustusstruktuur kujunes valdavalt välja 19. saj lõpuks ning hilisemad täiendused on vähemuses – talukohad paiknevad valdavalt küla läbiva kesktee ääres ja sellest põhja pool, asustus tihenes sõdadevahelise vabariigi ajal, kuid hõrenes taas pärast sõda. Pärast taasiseseisvumist on püstitatud üksikuid suvilakomplekse varem hoonestamata kohtadele, kuid see ei ole valdav. Teedevõrku on osaliselt muudetud seoses peamise sadamakoha rajamisega Vikatile ning sadamast lähtuv tee, mis kulgeb ajaloolisel trassil, on üks enimsõidetuid. Säilinud on teised asustusjäljed, eelkõige kiviaiad, aga ka erinevatest ajastutest pärinevad kolm kordonikohta (kaks tsaariaegset ja nõukogude okupatsiooni aegne), ohvrikivid. Nimetatud asustusjäljed väärivad hooldamist kui olulised kultuuriloolised märgid maastikus. Valdavalt hävinud on ajaloolised lautrikohad koos paadi- ja võrgukuuridega, samuti ajaloolised heinaküünid ning üle 10 talukoha. Tegemist on keskmise tasemega.

Kriteerium	Hinnang
VI Visuaalne ühtsus, rikkumatus	Väärtuslikud vaated – avarad endised karja- ja põllumaad on suures osas niidetud, säilinud on peamine külatee kulg ja mitmed olulised maastikuelemendid nagu tuulikud ja kiviaiad, samuti oluline osa vanimatest taludest – on hästi säilinud, esineb mõnes kohas endiste lagendike kinnikasvamist (kadakad), kuid iseloomulikud avarad vaated on säilinud külavaheteest lõunas. Uusehitised sulanduvad traditsioonilisega, vaadet rikkuvatena võib käsitleda kahte nõukogudeaegset piirivalve torni, mis aga ei domineeri. Esineb ka väärtuslikku uuemat arhitektuuri. Tegemist on kõrgeima tasemega.

Väärtuslikuna võib esile tuua terve Vilsandi küla – silmatorkavalt väärtuslikuks, mille säilitamine ja taastamine on esmavajalik, võib lugeda avaraid maastikke külateest lõunas endise Tolli ja Mändre talu ümbruses, läänes tuletornist lõunas ja endise Kulpri talu ümbruses ning Väikesel Vilsandil. Talude struktuur, mis kujunes välja suhteliselt hiljuti, on säilinud keskmiselt, mis võimaldab seda taastada (ehitades hävinud kohtadele, mida on üle 10) või ka vähemal määral muuta (ehitades uutele kohtadele senises tuumikkülas, näidatud joonisel Joonis 51).

Uute elamu- või suvilakruntide kohtade valikul tuleks eelistada hävinud talukohtade taastamist või saare hoonestusstruktuuri põhimõtteid tihendades saart ida-lääne suunaliselt läbivast külateest põhja pool paiknevat hoonestust. Vältida tuleks endistele karja- ja põllumaadele ehitamist.

Vältida tuleks randade hoonestamist, mis on vastuolus traditsioonilise külastruktuuriga ja mõjub halvasti vaadete säilivusele, v.a konkreetse vajaduse korral, mis on otseselt seotud traditsioonilise kasutusviisiga ehk kalastusega või kalastuse ja paaditurismi

kombinatsiooniga. Lubada võiks lautrite ehitamist hävinud asukohtadesse Suure Vilsandi põhjarannikul Vesiloo saarest läänes ja idas, Kulpri talu juures, Väikesel Vilsandil Orjassaare ja Panganuka poolsaarel. Oluline on säilitada vaba pääs randa mh vältides hoonestuse (v.a paadi- ja võrgukuurid) lubamist rannas. Olemasolevad avalikult kasutatavad teed viivad nii põhjarannikule (Laulu katastriüksusele, Vesiloo saare juurde), lõunarannikule (Aaperse randa, Vikati sadamasse), Panganukile Väikese Vilsandi kirdenurgas kui ka Saaremaale viiva tee kaudu Väikese Vilsandi lõunakaldale. Puhkekohti, kus saab telkida, lõket teha ja tualetti kasutada, võib rajada kõigi nimetatud teede äärde või otsa samal viisil, nagu on juba tehtud Aaperse randa. Hästi põhjendatud puhkudel (nt juurdepääs, ehitusala loogiline asukoht, topograafilised eripärad) on lubatud ka erandlikud lahendused.

Uute hoonete püstitamisel on soovituslik järgida seniste saare hoonete proportsioone ja mahte ning üldisi arhitektuurivõtteid (vt peatükk 3.17.3 ja 3.1.2 viimane lõik kujundusvõtete kohta).

hooneid ning vääraks restaureerimist ja aktiivset kasutust, kuid tegemist on eraomandiga, mille omanikud elavad Rootsis. Hoone müümine avalikku kasutusse (nt külaseltsile) ei ole päevakorral olnud. Väike-Kõrtsi asub teise üldkasutatava krundi, päästeauto kuuri (Koolinuka katastriüksusel) vahetus läheduses ning piirangute puudumisel võiks sellest kujundada vajadustele vastava kompleksi. Endisest hoonestusest on vaid

mõned vundamendid ja rajamine vajab suuri investeeringuid, mida on raske leida.

Kokkuvõtvalt ei ole võimalik anda ühest soovitusel külakeskuse rajamise asukoha osas, kuid eelised tunduvad olevat saare keskpäiga läheduses oleval Tolli talu abihoonel ja bioloogiajaama kompleksil. Otsus tuleb langetada saareelanikel endil.

